

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Институт по философия и социология

Албена Илиева Накова

**СЪВРЕМЕННАТА ИДЕНТИЧНОСТ НА БЪЛГАРСКИТЕ ГРАЖДАНИ
(МЕЖДУ НАЦИОНАЛНОТО, ЕВРОПЕЙСКОТО, ЕТНИЧЕСКОТО И ЛОКАЛНОТО)**

АВТОРЕФЕРАТ

на

Дисертационен труд

за придобиване на научната степен „доктор на науките“

Област 3 Социални, стопански и правни науки

Професионално направление 3.1. Социология, антропология и науки за културата

Научна специалност „Социология“

София

2024

Дисертационният труд е обсъден и насрочен за защита на разширен семинар на секция „Център за емпирични социални изследвания“ на Института по философия и социология при БАН. Семинарът е проведен на 30 април 2024 г. съгласно Заповед № РД 09-117/16.04.2024.

Защитата на дисертационния труд ще се състои на 18 юни 2024 г. от 14.00 часа в сградата на ИФС, на ул. Сердика 4, София.

Дисертацията се състои от увод, четири глави, заключение и библиография в общ обем от 572 страници. Цитирани са 261 библиографски източника на български, английски, руски, френски и немски език. Дисертацията съдържа 191 таблици и 2 фигури.

Съдържание

Увод	7
Първа глава Теоретичните предпоставки.....	10
1. Специфика на съвременната епоха – „втечнената модерност“	10
2. Миграцията в епохата на „втечнената модерност“	11
3. Идентичността в епохата на „втечнената модерност“ и миграциите	12
4. Българската национална идентичност и съвременните евроинтеграционни процеси	15
5. Темата за идентичността в българския научен дебат	16
6. Формирането на идентичността като процес – теоретико-методологически основания	17
7. Методологическата рамка	19
Втора глава Съвременната идентичност на българските граждани в условията на евроинтеграционни процеси и миграция	21
1. Структура на съвременната идентичност на българските граждани	21
2. Националната идентичност на съвременните български граждани	23
3. Европейската идентичност	25
4. Локалната идентичност	29
5. Влиянието на миграцията за трансформациите на идентичността	30
6. Българите зад граница – някои маркери на тяхната идентичност	32
7. Бъдещето на идентичността	33
Трета глава Етнически релефи на идентичността	34
1. Съвременната идентичност на българския етнос	34
1. 1. Структура на съвременната идентичност на българския етнос	34
1. 2. Националната идентичност на българския етнос	35
1. 3. Европейската идентичност на българския етнос	37

1. 4. Локалната идентичност на българския етнос	39
1. 5. Етническата идентичност на съвременните българи	40
1. 6. Бъдещето на идентичността на съвременните българи	41
2. Съвременната идентичност на турския етнос	42
2. 1. Структура на съвременната идентичност на турския етнос	42
2. 2. Националната идентичност на турския етнос	43
2. 3. Европейската идентичност на турския етнос	46
2. 4. Локалната идентичност на турския етнос	48
2. 5. Етническата идентичност на турския етнос	49
2. 6. Бъдещето на идентичността на турския етнос	50
3. Съвременната идентичност на ромския етнос	51
3. 1. Структура на съвременната идентичност на ромския етнос	52
3. 2. Националната идентичност на ромския етнос	53
3. 3. Европейската идентичност на ромския етнос	57
3. 4. Етническата идентичност на ромския етнос	61
3. 5. Локалната идентичност на ромския етнос	61
3. 6. Бъдещето на идентичността на ромския етнос	63
4. Етнически модели на идентичност	63
4.1. Българският етнос – модел на национална идентичност, дефинирана като етнонационална	63
4.2. Турският етнос – модел на „размита“ идентичност, характеризираща се с постоянна конкуренция между националната и етническата идентичност за водещата роля при идентификацията на етноса и липса на ясно изразено ядро/център на идентификацията	64
4.3. Ромският етнос – модел на национална идентичност с етнически смислово натоварени елементи	65
Четвърта глава Етнически модели на формиране на идентичност в процеса на онтогенезата	67
1. Методологически съображения	67
2. Моделът на формиране на колективна идентичност на българския етнос	70

2.1. Формиране на национална и етническа идентичност във възрастовата група 5-7 години.....	70
2.2. Формиране на национална и етническа идентичност във възрастовата група 7-10 години (1 – 4 клас).....	71
2.3. Формиране на национална и етническа идентичност във възрастовата група 11-13 години (5 – 7 клас)	71
2.4. Формиране на национална и етническа идентичност във възрастовата група 14-18 години (8 – 12 клас)	72
2.5. Моделът на формиране на национална и етническа идентичност при децата от българския етнос	73
3. Моделът на формиране на колективна идентичност на турския етнос....	74
3.1. Формиране на национална и етническа идентичност във възрастовата група 5-7 години.....	74
3.2. Формиране на национална и етническа идентичност във възрастовата група 7-10 години (1 – 4 клас).....	75
3.3. Формиране на национална и етническа идентичност във възрастовата група 11-13 години (5 – 7 клас)	75
3.4. Формиране на национална и етническа идентичност във възрастовата група 14-18 години (8 – 12 клас)	76
3.5. Моделът на формиране на национална и етническа идентичност при децата от турския етнос.....	77
4. Моделът на формиране на колективна идентичност на ромския етнос ..	79
4.1. Формиране на национална и етническа идентичност във възрастовата група 5-7 години.....	79
4.2. Формиране на национална и етническа идентичност във възрастовата група 7-10 години (1 – 4 клас).....	79
4.3. Формиране на национална и етническа идентичност във възрастовата група 11-13 години (5 – 7 клас)	79
4.4. Формиране на национална и етническа идентичност във възрастовата група 14-18 години (8 – 12 клас)	80
4.5. Моделът на формиране на национална и етническа идентичност при децата от ромския етнос	81
5. Кратко обобщение	82

Заклучение	84
Библиография, използвана в автореферата	84
Научни приноси	88
Публикации по темата на дисертацията	90

Увод

Колективната идентичност на съвременните български граждани, разгръщаща се по оста: национална – наднационална – етническа – локална е в центъра на вниманието на настоящата разработка. Употребата на понятието колективна идентичност изразява факта, че във всяка индивидуална идентичност съществува колективно начало или по-точно съдържания, чиито произход не е от индивидуално възприетото и усвоеното. Това разграничение има своите корени в разграничението, което Е. Дюркем прави между индивидуалните и колективните представи. Колективната идентичност препраща към споделената представа за опит, преживян заедно от една общност, група. Тя изразява съвкупност от семантични структури, които са социални структури на смисъла, доколкото тяхното придобиване и владение се основават на участието в социалните практики и цялостния живот на групата/общността.

Колективната идентичност е социален конструкт, тя е форма на социално създадено и споделено знание, доколкото е резултат както на преживения опит, така и на знанията и моделите на мислене, които се придобиват чрез традициите, образованието, социалната комуникация. Тук социалното се намесва по множество начини: чрез конкретния социален контекст, в който са ситуирани групите; чрез комуникацията, която се установява между тях; чрез рамките на възприемане, които им задава културата; чрез кодовете и ценностите, свързани със специфичната групова принадлежност. Затова и всички големи промени в човешкото общество винаги са придружени от промени в идентификацията на общностите – в разбирането на собствената им идентичност и на идентичността на другите. Тъкмо поради това въпросът „Кой съм аз?“ има своето непреходно значение във всички епохи, за всички народи и култури. А отговорът му се променя в зависимост от конкретното историческо време и социокултурна ситуация. По принцип идентификацията, както личностна, така и групова, има тенденцията да остава стабилна в течение на дълги периоди от време. Но при дълбоки социални промени, съществени изменения настъпват именно в идентичността на хората и групите, които престават да бъдат очевидни и безпроблемни. Критичните социални ситуации стимулират преформулирането на идентичността не само на отделните хора, но и на цели групи, поради което са в състояние да доведат, например, до остри междуетнически противопоставяния и дори до въоръжени сблъсъци и конфликти, каквито примери изобилстват в историята и в съвременния свят в последните години.

Всичко казано до тук определя **изключителната актуалност на темата за идентичността в съвременния свят на глобални социални промени и полкризи**, които все по-често поставят под въпрос векове градени и утвърждавани идентичности и налага необходимостта от изучаване на нейните съвременни измерения и специфики. А един от важните моменти в развитието на научното познание е извеждането на определени негови етапи на едни или други ключови проблеми. Ето защо **интересът към изучаването на идентичността в настоящия дисертационен труд е провокиран не само от теоретични интереси, но преди всичко от остротата, с която стоят редица проблеми от практическо естество**, свързани с колективната идентификация и самоидентификация в днешния свят на непрестанни трансформации.

Тук ще разглеждаме колективната идентичност **като социален конструкт**, изграден от нуждата от общ смисъл и в отправните рамки на съответното настояще, който има своите социално-времеви измерения – тя е необходима за разбиране на миналото, тя е важна за посрещане предизвикателствата на настоящето, тя е и основа на междугруповите отношения в бъдеще.

Идентичността е социален конструкт и като такъв тя е резултат като на връзките, сплотяващи една общност, така и на отношенията, разграничаващи я от останалите общности, поради което **в разбирането за идентичност винаги присъства релативизирането на различието по отношение на другия**. В следствие на което колективната идентичност се реализира като резултат на когнитивно-емоционалния процес на осъзнаване на себе си като представител на определена група, определена степен на отъждествяване с нея и същевременно като резултат на обособяване, разграничаване от останалите групи.

Предмет на изследване в настоящия дисертационен труд е съвременната идентичност на българските граждани като колективна идентичност с хетерогенна структура, включваща различни компоненти и пластове групови идентичности, като *нашето внимание ще е насочено към релацията: национална – наднационална (европейска и глобална) – етническа – локална*.

Обект на изследване са съвременните български граждани в тяхната етнонационална общностна идентификация.

В тази връзка е и **първото ограничение на дисертацията** – тук няма да разглеждам цялото множество от колективни групови идентификации като религиозна, професионална и т.н. други типове групови идентичности, които съвременните български граждани споделят, макар че в някакъв аспект част от тях се засягат в текста, без да са обект на специален анализ.

Целта на настоящия дисертационен труд е да представи актуална картина на състоянието на съвременната идентичност на българските граждани от гледна точка на релацията: *национална – наднационална (европейска и глобална) – етническа – локална идентичност*.

Във връзка с това **основните задачи**, които настоящото изследване си поставя да реализира, могат да бъдат обобщени в следните няколко типа:

1. Разкриване на съвременното състояние на колективната идентичност на българските граждани на национално ниво (в измерението: *национална – наднационална (европейска и глобална) – етническа – локална*);

2. Извеждане на етнически модели на съвременната колективна идентичност отново в аспекта, който задава релацията: *национална – наднационална (европейска и глобална) – етническа – локална*;

3. Изследване на процесите на формиране на национална и етническа идентичност от детска до зряла възраст и спецификите на протичането им при различните етнически общности.

Във връзка с втората и третата задача е и **второто ограничение на дисертацията** – анализите в нея, касаещи етническите специфики, ще обхващат само трите най-големи етнически общности в страната – българи, турци и роми и няма да засягат останалите по-малки етнически общности, които също са представени в нашата страна.

Във връзка с ограниченията на дисертационния труд бих искала да отбележа още нещо. Специфика на съвременния свят е широкото навлизане на Интернет и социалните мрежи в живота на хората, които създават една нова виртуална реалност, превръщаща се в сериозно предизвикателство както за индивидуалните, така и за колективните идентичности. Този аспект на формирането на съвременна идентичност на българските граждани, свързан с влиянието на Интернет, медиите и социалните мрежи няма да бъде предмет на анализ в настоящия дисертационен труд. Всъщност това е **третото ограничение**, което поставям, доколкото това е една много обширна тема, която може да бъде предмет на самостоятелен анализ.

Основната теза на дисертационния труд е, че *съвременната идентичност на българските граждани има **хибриден характер** като съчетава елементи на национална, наднационална, етническа и локална идентичност, които заемат различно място и са представени с различни дялове в общата структура на идентичността.*

Във връзка с това заявените предварителни **хипотези** са:

1. На този етап от развитието на българското общество националната идентичност продължава да е водеща при идентификацията на българските граждани.

2. Европейската идентичност заема все по-важно място в общата структура на идентичността на българските граждани, но въпреки това идентификацията с Европа представлява по-малък дял в общата структура на идентичността в сравнение с идентификацията с националната държава, въпреки че през годините нейният дял нараства.

3. Етническата идентичност заема различно място и дял в общата структура на идентичността при различните етноси, като реално най-голяма е нейната значимост за българския етнос, доколкото самата национална идентичност се възприема от представителите на българския етнос като етнонационална, т.е. като изцяло етнически детерминирана, а етническата се разбира като тъждествена на националната, но точно поради това самата етническа идентичност е представена с най-малък дял в общата структура на идентичността на българския етнос.

4. В процесите на формиране на национална идентичност първостепенна роля изпълнява българският език и формирането на представа за национална идентичност при децата започва именно с езика.

Основните очаквани **резултати** от изследването са:

- обрисване на моментната картина на съвременната идентичност на българските граждани в измерението: национална – наднационална (европейска и глобална) – етническа – локална идентичност;
- представяне на етническите релефи и обогатеност на картината на съвременната идентичност на българските граждани;
- извеждане на етнически модели на формиране на етническа и национална идентичност в процеса на онтогенезата от детска до зряла възраст;
- очертаване на проблемните зони в етническите модели на формиране на етническа и национална идентичност и в общата структура на съвременната идентичност на българските граждани и набелязване на пътищата за тяхното оптимизиране от гледна точка на бъдещето на междуетническите отношения в страната, формирането на активно гражданство, националното развитие и мястото на страната в ЕС.

В съответствие с поставените за решаване в дисертационния труд задачи и търсените резултати е разработена и неговата структура, която включва: увод, четири глави и заключение.

Данните, върху които се базират анализите в отделните глави на дисертационния труд представляват резултати от няколко проведени социологически изследвания, в които имам участие:

1. На първо място това е национално представително изследване на тема: „Национални и европейски измерения на съвременната идентичност на българите“, проведено през 2021 г. в рамките на едноименен проект по договор КП06-Н50/6 от 30.11. 2020 г. с ФНИ при МОН.

2. Национално представително изследване по проект „Мерки за преодоляване на демографската криза в Република България“, финансиран от МС на Република България, изпълняван от консорциум от БАН под ръководството на ИИНЧ, проведено през 2018 г.

3. Национално представително изследване по проект „Национална идентичност и социално време: диференциация на етнокултурни модели“, финансиран от ФНИ при МОН, договор Д01–830/07.11.2006 (ТК-НИ-1608/2006г.), проведено през 2009 г.

4. Представително социологическо изследване на тема: „Формиране на етническа и национална идентичност“, което проведех през 2018 г. в гр. Ветово, Русенска област – малък град със смесено в етническо отношение население. Изследването е представително за града и за трите основни етнически общности, живеещи в него – българи, турци и роми.

5. Представително социологическо изследване на тема: „Общуването между българи, турци и роми“, което проведех през 2008 г. също в град Ветово, Русенска област. Изследването е също представително за града и за трите основни етнически общности, живеещи в него – българи, турци и роми.

6. Онлайн анкетно проучване, което беше проведено през 2019 г. в рамките на проекта „Мерки за преодоляване на демографската криза в Република България“, финансиран от МС на Република България и реализиран от консорциум от БАН под ръководството на ИИНЧ. Изследването е реализирано с българи, продължително пребиваващи в чужбина и е насочено към извеждане на основните маркери на тяхната идентичност.

7. Две case study, които проведех в средното общообразователно училище (от I до XII клас) и детската градина в гр. Ветово през 2018 г. с различни възрастови групи деца с цел проследяване на последователните етапи на формиране на етническа и национална идентичност в процеса на онтогенезата.

С изключение на онлайн анкетното проучване, всички останали изследвания са представителни, а двете case study са изчерпателни, т.е. бяха обхванати всички деца, учещи в училището и детската градина, което прави възможно извеждането на типични зависимости и закономерности. Изследванията са изпълнени със сходна методология и инструменти, което позволява и съпоставимост на данните и сравнимост на резултатите и също така прави възможно извеждането на тенденции в развитието на процесите на формиране на колективна идентичност у съвременните български граждани от гледна точка на релацията: национална – наднационална (европейска и глобална) – етническа – локална идентичност.

Първа глава Теоретичните предпоставки

1. Специфика на съвременната епоха – „втечнената модерност“

Редица учени (философи, теософи, социолози, културолози, етнографи и др.) развиват идеята, че в края на 20-ти и началото на 21-ви век човечеството навлиза в нов тип цивилизация. Като най-подходящо определение на тази нова реалност Зигмунт Бауман счита термина „втечнена модерност“ (liquid modernity) (Bauman, 2000). Специфична особеност на обществата (liquid societies) (Bauman, 2007) в условията на „втечнената модерност“ е фактът, че социалните форми и структури, които лимитират установения ред, статуквото, както и индивидуалния избор, не могат да запазват за дълго формата си на съществуване, тъй като се разпадат по-бързо от времето, необходимо за създаването им и веднъж създадени, за утвърждаването, налагането им, а всички обществени споразумения и договорености са временни и мимолетни. Мобилността, промяната се налага като основна характеристика на новата епоха. Все повече икономически, информационни, екологични, културни и други фактори пресичат, нарушават и минимизират значението на държавните граници. И ако в миналото националната държава е била инструмент за опазване на свободата и независимостта на автономни народи и нации, днес този инструмент, както отбелязва Бауман, все повече не работи, когато става дума за сложните взаимозависимости, характерни за съвременната епоха. Въпросът, който възниква в тази връзка, обаче е доколко се е развило на индивидуално и

групово ниво онова „космополитно съзнание“, което би отговаряло на съвременното състояние на взаимосвързаност и взаимозависимост. И още един въпрос става актуален. Той се отнася до това, че заедно с интернационалните измерения на бизнеса, финансите, търговията и информацията, заедно с процесите на интеграция действа и обратният процес - на локализиране и фиксиране към мястото, т.нар. глокализация. Глобализацията за едни означава локализация за много други. В днешно време мобилността се оказва неравномерно разпределено благо, което бързо се превръща във важен фактор, предопределящ характера на съвременните общества. Всичко това поставя въпроса за промените, които настъпват в идентичността и по-конкретно за процесите на формиране на наднационална (supranational) идентичност в ерата на супермобилността, от една страна и на възраждането на значението на етноса, както и на формирането на местни, локални идентичности, от друга.

2. Миграцията в епохата на „втечнената модерност“

Една от най-важните специфики на съвременния глобализиращ се свят е движението на различни по големина човешки общности. Мотивите за това движение са различни – икономически, политически, военни, екологични и др.

За обяснение на съвременните форми на миграцията от Изток на Запад някои автори (Engbersen, Suel and De Boom, 2010) въвеждат термина - „втечнена миграция“ (liquid migration), който според тях най-точно описва спецификата на миграцията в епохата на „втечнената модерност“ (liquid modernity по Бауман). „Втечнената миграция“ се разглежда като следствие от по-общата специфика и насоченост на „новата миграция“. Тя е типичен феномен за Европа след разширяването на ЕС и отразява нарастващата миграция от новите страни-членки към старите страни-членки, доколкото тя има място в обществата, където държавните граници губят своето значение. Този тип миграция според Engbersen, Suel и De Boom се отличава със специфични характеристики: за нея е характерен временният престой в приемащата страна – мигрантите не се установяват за постоянно, а периодично се връщат в своите страни, после пак мигрират и така цикълът се повтаря; този тип мигранти се настаняват във временни жилища, слабо се интегрират в приемащото общество, социалните им връзки и контакти са повече с хора от тяхната националност; етосът на новите трудови мигранти е силно индивидуализиран – те са по-слабо обвързани със семейството (семейните връзки стават по-хлабави и по-лесно се прекъсват), националната държава и местния трудов пазар в сравнение с предишните поколения мигранти.

Липсата на постоянно установяване при „втечнената миграция“, непрекъснатите придвижвания от изпращащото към приемащото общество и обратно водят до пренос, усвояване и съвместяване на представи, разбирания, ценности, модели на поведение и практики, характерни за различни социални и културни среди. По този начин именно ключовото място на „втечнената миграция“ в съвременната епоха на супермобилността изтласква на преден план въпросите за трансформациите в идентичността и влиянието на миграцията върху множество процеси, свързани с разрушаването на устойчиви традиции, ценности, представи, градени векове, пренос на нови традиции, ценности и модели на поведение, типични за приемащите общества, формиране на елементи на наднационална идентичност, като специфична хибридна идентичност, като микс от общочовешки ценности, идеи и практики, в която доминиращи са не елементите, които обособяват и разделят народите и нациите, а тези, които ги обединяват - съпреживяването на другостта. Миграцията се превръща в един от водещите фактори, които правят възможно личността като носител на етнически и национални специфики да започне да се съотнася не с етническото и

националното, а с глобалното гражданско общество като израз на общочовешки ценности, идеи и практики.

3. Идентичността в епохата на „втечнената модерност“ и миграциите

Значима част от процесите на глобализация са модификациите и трансформациите, които преживява националната идентичност.

Идентичността като сложна, динамична и постоянно променяща се категория във времето, пространството и в зависимост от контекста, в който се разглежда, е един от най-дебатираните изследователски проблеми в обществените и хуманитарните науки. От средата на 20-ти век формите на идентичността и процесите на идентификация (етническа, национална, наднационална локална, регионална, културна и др.) са предмет на анализ като част от теориите за етничността и нациите, изучавани предимно чрез подходите на *примордиализма* (Halsey, 1978; Shils, 1957; Connor, 1978; Greely, 1974; Smith, 1981; Van Berghe, 1981; Бромлей, 1976 и др.), *инструментализма* (Бел, 1994), *социалния конструктивизъм* (Hechter, 1974; Mitchell, 1974; Nagata, 1974; Epstein, 1978; Okamura, 1981; Brass, 1991; Brubaker, 1996 и др.), *етносимволизма* (Smith, 1991; Armstrong, 1982; Hutchinson and Smith, 1994; Hutchinson, 1994 и др.). Тук нямам възможност да се спра подробно на всеки от тях. Това, което искам да подчертая е, че разгръщането на споменатите теоретични подходи към изучаването на идентичността отразява постепенната еволюция в разбирането на този феномен, изразяваща се в неговото последователно релативизиране и субективизиране. И ако първоначално в рамките на *примордиалистичната парадигма* - К. Гиърц, К. Лоренс, Д. Морис, П. ван ден Берге (Geertz, 1963; Van Berghe, 1981) идентичността се разглежда като изконна, първична даденост, която служи като константен определител на отношенията между общностите и народите (Smith, 1994), първият пробив в каноните на примордиализма са теориите на Ернест Ренан (Ренан, 1993; Ренан, 1999) и Макс Вебер (Weber, 1985), които правят крачка към утвърждаване на разбирането за идентичността като субективен конструкт на социалното въображение и поради това като разтеглива, еластична категория, а не непроменлива и статична структура. Идеите на *инструменталистите* - Д. Бел (Бел, 1994) продължават тенденцията на утвърждаване релативността на идентичността, доколкото на идентичността се гледа не като на изначален феномен, а като на стратегически избор, който личността прави, като на инструмент за защита на групови интереси, като на динамичен, променящ се феномен, който съчетава в себе си устойчивост и историческа изменчивост. *Конструктивистите* на свой ред затвърждават тенденцията идентичността да се схваща като социален конструкт, който се формира на основата на изградени представи и чувства в определена културна среда и който изпълнява инструментални функции, като позволява на индивида да се включва/изключва в различни общности, създавайки по този начин динамична идентичност (Armstrong, 1982). Съгласно представителите на този подход общностите (нации, етноси и т.н.) са резултат на съзнателно социално инженерство (Kedourie, 1960; Gellner, 1983) и „изобретени традиции“ (Hobsbawm and Ranger, 1983), поради което не самата общност, а нейният образ, съзнателно конструиран и реконструиран, се превръща в основа на колективната идентификация, вследствие което идентичността не е есенциална, предварително зададена и неproblemатична. *Модернистите* (Ъ. Гелнър, Б. Андерсън, Е. Хобсбом (Gellner, 1983; Anderson, 1983; Хобсбом, 1996) продължават установилата се тенденция на разглеждане на идентичността като исторически продукт, чието съществуване е исторически определено, поради което всякакви опити за изработване на обективни критерии за дефиниране на националната идентичност според тях са неуспешни.

Като продължение на все по-налагащата се тенденция на релативизиране съдържанието на идентичността и разглеждането ѝ повече като променлива, гъвкава, пластична, отколкото като статична, са идеите на двама учени в началото на 21 век - Роджърс Брубейкър и Фредерик Купър (Brubaker and Cooper, 2000), които се опитват в тази връзка да разграничат *идентичност* от *идентификация*. Според тях терминът „идентичност“ етимологически е натоварен със семантично значение на „състояние“ и не отговаря на съвременното разбиране за идентичността като процес с всички негови характеристики – еластичност, динамика, променливост. Поради това по подходящият термин според тях е „идентификация“, като изразяващ разбирането за процес.

Всъщност разграничението между „идентичност“ и „идентификация“ започва още от двамата видни британски изследователи А. Ташфел и Дж. Търнър (Tajfel and Turner, 1986), които, твърдят, че обикновено процесът на *идентификация* (осъзнаване принадлежността към определена общност) е непосредствено свързан и невъзможен извън процеса на *диференциация* (осъзнаване на разграничението от друга общност) и тясно свързаната с тези две понятия теория за самокатегоризацията (Turner, Hogg, Oakes, Reicher and Wetherell, 1987). С други думи, идентичността включва представите за себе си и за другите в свят, в който съжителството на нас с другите е неотменим факт. Във връзка с това конструктивистките теории акцентират върху ситуационната структура на идентичностите по отношение на другите (Wendt, 1994; Neumann, 1999). „Другият“ представлява не просто и не само алтернативна идентичност или присъствие на различното, той изпълнява важна роля в отграничаването на себе си. Поради това идентичността не е статична социална структура, а е резултат на множество условия/ситуации, възникващи от взаимодействието с другите. И докато взаимодействието с другите, външната среда непрекъснато се променя, особено в условията на глобалното общество, идентичността също се променя, релационно предефинирайки се.

От 90-те години на 20 век в условията на глобализация, когато границите между различните нации и етноси започват да стават все по-тънки и пропускливи, а културните взаимодействия - по-интензивни, изследователският интерес се насочва към дефиниране на *идентичността* като *множествена* и *хибридна* в рамките на концепциите за *културния плурализъм* или *мултикултурализма* (Weinreich, 1991; Taylor et al., 1994; Weinreich, Luk and Bond, 1996; Caglar, 1997; Weinreich, 1998; Tschernokoshewa, 2007; Tschernokoshewa, 2005 и др.). А засилените миграционни движения водят до нови явления и процеси и съответно до разработването на нови теоретични рамки за проучването им като *транснационализъм*, *методологически национализъм* и *транскултурализъм* (Vetrovec, 2007; Vetrovec and Cohen, 1999; Schiller, Faist and Baubock, 2010; Schiller, Wimmer, Levitt and Kumar, 2007; Hepp 2009; Hepp 2008; и др.). Във връзка с това транскултурната идентичност се превръща в нова форма на идентичност, основана на идеята за отслабване на влиянието на нацията-държава в условията на глобализация (Hepp, 2009).

Всъщност все още научната интерпретация на формирация се нов феномен в условията на глобализация - наднационалната идентичност - е в период на концептуални търсения на нови понятийни схеми, с които да тя да бъде „описана“. Като пример в това отношение могат да бъдат посочени изследванията на Антъни Смит, Чарлз Тейлър, Жан Марк Фери, Жаклин Коста-Ласку, Дьорд Чепели, Тери Игълтън, Жак Атали и др.

Идеята за формирането на обща европейска идентичност като вид наднационална идентичност е подложена на засилени дискусии от редица автори от началото на второто хилядолетие, макар че понятието европейска идентичност е въведено за първи път още през 1973 г. от ЕС на среща в Копенхаген. Сред авторите, дискутиращи европейската идентичност

като вид наднационална идентичност в началото на новото хилядолетие, могат да бъдат споменати Бауман (Baumann, 2001), Шютце (Schütze, 2011), Онгур (Ongur, 2010), Милър (Miller, 2012) и др.

Въпреки многобройните дебати за европейската идентичност като вид наднационална идентичност няма консенсус, както сред политиците, така и сред учените относно нейното разбиране. Във времето мненията са варирали от защитата на европейската идентичност, разбрана като идентичност на формиращата се „европейска нация“; през „Европа на нациите“, възприемана като общ икономически и юридически съюз на отделни национални държави; до пълното отричане на европейската идентичност като абстракция и фикция без реално съдържание. Едни автори утвърждават европейската идентичност като транснационална и културна идентичност (Thiel, 2011), а други говорят за формирането на множество колективни националноспецифични европейски идентичности, чиято специфика се обуславя от степента на европеизация на страната, разбрана като адаптиране към политиките на ЕС, диференциацията от не-европейците и вътрешната хомогенност на държавата (по отношение на политики, институции и норми) (Münch, 2001).

Прегледът, който направих тук на всички тези различни теории и схващания за идентичността не беше самоцелен, той е, за да покаже, че еволюцията в подходите към концептуализирането на идентичността се явява всъщност отражение на настъпващите промени в самата идентичност в отговор на обществените трансформации, която вече не се възприема като нещо веднъж завинаги дадено и неизменно, а като нещо подвижно, динамично, като променящо се съотнасяне с различни нормативно-ценностни системи и рефериране на принадлежност към различни общности, при които на преден план все повече излизат започналите процеси на формиране на наднационални идентичности, а идентичността като цяло все повече започва да се схваща като хибридна и множествена. Хибридизацията на идентичността започва се разглежда от все повече автори (Hall, 1993; Pieterse, 2004) като прогресивно развиваща се и налагаща се тенденция в съвременното постмодерно общество.

Но формирането на наднационални идентичности е само едната страна на развиващия се процес на хибридизация на идентичността. Другата страна е свързана с обратните процеси на **етнизация, мултикултурализация, регионализация и локализация**. Получава се така, че днес, когато глобализацията определя един принципно нов начин на формиране на отношенията в света, свързан с отпадането на всякакви граници, на групово равнище се наблюдават процеси на затваряне, при които определяща става етническата или регионалната идентификация. Това явление, получило названието етнически парадокс на съвременността, тъй като съпътства все по-нарастващата унификация на духовната и материална култура, е известно днес и като **глокализация**. И макар че това е термин, въведен в науката през 80-те години на миналия век във връзка с нуждите на икономическата наука и бизнеса, той бързо получава разпространение и в социалните науки и в частност в социологията. Липсва обаче консенсус сред учените, занимаващи се с изучаване на взаимоотношенията между глобализацията, хибридизацията и глокализацията. В тази връзка английският социолог Роналд Робъртсън (Featherstone, Lash and Robertson, 1995) се обявява против противопоставянето на глобалните и локалните тенденции и смята, че те са взаимно допълващи се. А според Хондхер (Khondker, 2004) хибридизацията е по-широкият термин, който включва в себе си глокализацията като частен случай. Виктор Роудометоф в книгата си „Глокализацията: Критическо въведение“ (Roudometof, 2016) твърди, че глокализацията не трябва да се превръща в нов голям обяснителен модел в социалните и хуманитарни науки, доколкото това е концепция с ограничени обяснителни възможности и освен това нито една

трактовка на глокализацията не може да бъде окончателна и пълна без поставянето ѝ в контекста на глобализацията.

Но независимо как ще се разглежда глокализацията, факт е, че възраждането на етническото самосъзнание и традиции е част от глобалния контекст на постмодерността и че особено голяма значимост процесите на локализация и етнизация придобиват днес в страните, преживяващи радикални социални преобразувания.

Вследствие на това спецификата на съвременната епоха се определя, от една страна, от протичащите процеси на глобализация и европеизация, които водят до унификация в икономиката, политиката и културата на европейските народи, а от друга страна, от обратната тенденция - натискът, идващ от етническите и културни малцинства и налагащ културна диференциация. В резултат - заедно с процеса на универсализация протича и обратният процес на културна диверсификация. Във връзка с това М. Драганов (Драганов, 2004) пише, че в процеса на глобализация се осъществява явно завръщане към традиционните ценности на страни и култури, с което се подчертават **културните идентичности**. В съвременната епоха хомогенизацията и диференциацията са еднакво силни като тенденции и се превръщат в основно предизвикателство пред идентичността, водещо до появата на хибридни идентичности. Тази специфика на съвременната епоха се оказва предпоставка, която изтласква на преден план въпросите за проблематизиране на идентичността, която вече не се възприема като нещо веднъж за винаги дадено и неизменно, а като нещо динамично и променящо се, което се нуждае от постоянно заявяване, доказване и утвърждаване. Тези зависимости съществуват и се проявяват като обща закономерност на съвременния етап от общественото развитие в епохата на глобалността. Налице са обаче значими различия в начина, по който отделните нации отговарят на предизвикателствата на постмодерността и реализират тези общи закономерности. Ето защо в настоящия труд ще се опитам да покажа как протичат процесите на предефиниране на идентичността на съвременните български граждани. **Разбирането, което споделям и от което ще изхождам при изследването на съвременната идентичност на българските граждани е, че става дума за хибриден конструкт с релативна структура, съчетаващ както елементи на национална, така и елементи на наднационална (европейска и глобална), също както и на етническа и локална идентичност, които при различните етнически общности са в различно съотношение в общата структура на идентичността, контекстуално предефинирайки се в зависимост от характера на взаимодействието с „другите“ и промените в цялостната социална среда.**

4. Българската национална идентичност и съвременните евроинтеграционни процеси

Вече повече от 15 години след приемането на България в Европейския съюз под влияние на различни международни и национални политически, социално-икономически, културни, демографски, образователни и други фактори представите на българските граждани за себе си като част от Европа търпят развитие в по-малка или в по-голяма степен. В „традиционното“ самоидентифициране на българските граждани връзката с Европа присъства като измерение на националната идентичност. Още от епохата на Възраждането европейската идея, европейските ценности се прокламират от българските интелектуалци и политици в противовес на ориентализма, който се възприема като символ на изостаналост, докато Европа се асоциира с прогрес, тя е за българите значимият друг, с който те се съизмерват. Под влияние на протичащите днес процеси на европейска интеграция тази връзка с Европа е съществено преосмислена. Превръщането на страната ни в част от европейската общност в различни аспекти - от транспонирането на европейското законодателство в националното, включването в общи политики и програми на ЕС, (автоматичното) придобиване на европейско гражданство,

работата на европейските институции на територията на страната, достъпа до различни европейски правни и финансови инструменти във всички обществени сфери, през мобилността на българските граждани в рамките на страните от ЕС и Шенгенското пространство, до навлизането на европейската символика в ежедневната и празнична култура (флаг, химн, Ден на Европа и др.) - всичко това обуславя промените в националното самосъзнание и самоидентифициране. В международен план, европейското интегриране на страната доведе и до промяна в геополитическите конотации относно местоположението ѝ, като от „Балканска” и „Югоизточноевропейска” тя бе предефинирана в „Европейска”, „външна граница на ЕС”. В историческа перспектива, България винаги е била възприемана като неразделна част от Балканския регион и под „сянката на Ориента”, свързани с негативни конотации като район на конфликти (the powderkeg of Europe – „барутният погреб на Европа” или „буре с барут”). И макар че географските дефиниции на страната в процеса на нейното политическо и социокултурно развитие са се променяли, тя винаги е била сочена като част от Балканите, от Източна Европа, Югоизточна Европа, Източно-централна Европа. По пътя на европейските влияния и на интеркултурните взаимодействия през последното десетилетие обаче се променят не само геополитическите конотации за България, но и българските граждани реконструират представите за себе си като част от Европа. **И ако идентичността представлява съзнателно самоотнасяне към структурирана нормативно-ценностна система, която включва основни атрибути на съответната общност, към която се съотнасяме, то настъпващите промени в съотнасянето на българските граждани към Европа не само в географски, но и в ценностно-нормативен план, означават промени в националната идентичност в посока на формиране на елементи на наднационална европейска такава.**

5. Темата за идентичността в българския научен дебат

В този параграф е разгледано изследването на идентичността в обществените и хуманитарни науки в България от края на миналия век до днес.

Без да претендирам за изчерпателност, са представени публикациите на множество български автори върху проблемите на идентичността, които засягат различните аспекти и форми на идентичността – етническа, локална, национална и започващата да се формира в последното десетилетие европейска идентичност (самите публикации са подробно представени в дисертационния труд, тук няма възможност това да бъде направено). Вижда се обаче, че в последните години няма толкова много нови публикации по темата. Освен това поголемият дял от тях са етнографските и етнологички публикации, социологическите изследвания са по-малко. И също така, след националното представително изследване, посветено на националната идентичност, проведено през 2009 г. от Института по социология по проект, финансиран от ФНИ „Национална идентичност и социално време: диференциация на етнокултурни модели“, поне на мен не ми е известно да е имало друго национално представително изследване, специално посветено на съвременната идентичност на българските граждани и трансформациите, които тя претърпява, а те в последните години са особено интензивни, предвид специфичната както вътрешнополитическа (политическа криза, чести избори, продължителна невъзможност за съставяне на редовно правителство и т.н.), така и външнополитическа ситуация (незавършените поне засега преговори за пълно включване в Шенгенското пространство, продължаващата вече почти 10 години криза с бежанците и мигрантите и др.). Ето защо смятам като особено важно последното национално представително изследване, което реализирахме през 2021 г., благодарение на спечеления проект към ФНИ „Национални и европейски измерения на съвременната идентичност на

българите“, върху резултатите от което се базира основно настоящият дисертационен труд, доколкото то е, първо, специално посветено на темата за идентичността, поради което позволява детайлното ѝ изследване и второ, прави възможно да се отчетат последните промени, които тя претърпява на съвременния етап от развитието на българското общество.

6. Формирането на идентичността като процес – теоретико-методологически основания

Освен извеждане на съвременното състояние на идентичността на българските граждани от гледна точка на релацията: национална – наднационална – етническа – локална и специфичните етнически проекции на тази релация в настоящия дисертационен труд си поставям още една задача – да изследвам как протича процесът на формиране на идентичност при различните етноси и да изведа етнически модели на формиране на етническа и национална идентичност. С цел изследване на процесите на формиране на идентичност при различните етноси организирах и проведох две представителни изследвания на населението в гр. Ветово, Русенска област. Избрах Ветово, защото това е малък град с етнически смесено население – в него от векове живеят заедно българи, турци, роми и татари, които поради близкия и непосредствен контакт в малкия град и вековното съжителство имат изградени устойчиви модели на междуетническо общуване и взаимодействие, които позволяват да се проследи в най-близък план как протича формирането на съзнание за „ние групов“ идентичност, т.е. за идентификация с „ние-групата“ и за разграничение от „те-групите“.

Като теоретична основа за изследване на процесите на формиране на идентичност в хода на онтогеничното развитие избрах концепцията на големия швейцарски психолог Жан Пиаже - ученият, наредил се сред най-великите и най-дискутираните учени на XX век. Защо се спрях на нея? Тъй като аз споделям разбирането, че формирането на съзнание и представа за идентичност представлява последователно развиващ се познавателен процес на натрупване на знания (и съответстващите им емоции и чувства), позволяващ в крайна сметка постигането на съзнателно самоотнасяне към определена структурирана нормативно-ценностна система, споделяна от дадена общност, към която индивидът се съотнася и включваща основни атрибути на тази общност, то възгледите на Ж. Пиаже за последователните стадии, през които преминава интелектуалното и познавателно развитие биха могли да ми послужат като една много добра теоретична основа. Интелектуалното и познавателно развитие Ж. Пиаже представя като осъществяващо се в процеса на социализация на детето и като невъзможно извън процесите на социализация. Той разглежда формирането на интелекта като процес на взаимодействие със социалната среда и от това взаимодействие според него се определя самата структура на интелекта. Ж. Пиаже е един от първите учени, предложил концепция за развитието у детето на съзнание за принадлежност към определена етническа общност, обвързана с формирането на представа за родината. Формирането на съзнание за етническа идентичност Пиаже разглежда като създаване на когнитивни модели, свързани с понятието „родина“, а етническите чувства представляват според него своеобразен отговор на натрупаните знания (Piaget and Weil, 1951). Създаването на представата за „родина“ той разглежда като изграждане на представата за „свои“, която е неразривно свързана с изграждането на представа за другите страни, за „чужденците“. За него това са две страни на един и същи процес. Последователните етапи във формирането на етническата идентичност включват според Пиаже както нарастване на етническата осведоменост, натрупване на знания за своята и за чуждите групи, така и етническото самоопределение, доколкото нарастването на етническата осведоменост, на знанията за етническите различия е неизбежно свързано с осъзнаване на своето сходство с членовете на една от етническите групи и на своето различие

от останалите групи, т.е. със способността за правилно етническо самоопределение. Една от най-важните идеи на Пиаже е тази за първоначалното състояние на „егоецентризъм“ на детето и неговото изместване по-късно от социализираните форми на интелекта под влияние на въздействията на социалната среда. В стремежа си да постигне по-голяма яснота в обосноваването на връзката между формирането на интелектуалните структури и въздействията на социалната среда, той използва апарата на формалната логика и като следствие на това разглежда интелектуалното развитие като последователност от стадии, насочени към формирането на формални логически операции. В тази връзка може би най-съществен израз на новото, което Ж. Пиаже внася в обяснението на интелекта и което открива нови пътища и перспективи за неговото изучаване, представлява *концепцията му за периодизацията на интелектуалното развитие*. На Пиаже принадлежи заслугата за утвърждаване на един нов подход към изучаването на интелекта, изразяващ се в изследване на качествените изменения, които настъпват в интелекта и познавателното развитие на детето през различните възрастови периоди от неговото развитие. Социализацията на детския интелект Ж. Пиаже свързва с постепенното преодоляване на *егоецентризма*, разбран като „неспособност за децентрация“, като „неосъзнато предпочитано съсредоточаване“ и господство на субективното отношение към света над неговото обективно разбиране, под влияние на въздействията, които социалната среда оказва върху формиращия се интелект. Но макар социалната среда да оказва въздействие върху интелекта на всички етапи от развитието му, това въздействие според Пиаже не се отпечатва автоматично върху него, а се пречупва в зависимост от тези интелектуални структури, които са формирани на дадения етап на развитие, вследствие на което социализацията на интелекта е резултат от взаимодействието на вътрешните интелектуални структури и въздействията на социалната среда.

Основните моменти в теорията на Ж. Пиаже, които биха ми били полезни от гледна точка на изследване на процеса на формиране на етническа и национална идентичност се отнасят до:

1. На първо място това е идеята, че интелектуалното и познавателно развитие е невъзможно да бъде разбрано извън влиянието, което социалната среда оказва върху него, което пренесено в полето на формирането на представата за идентичност означава, че и процесите на формиране на идентичност са също така силно обвързани и зависими от конкретната социална среда, в която се осъществяват. Но за разлика от Пиаже и като продължение на неговите идеи аз ще разглеждам процеса на формиране на идентичност не само като зависим от конкретните възрастови периоди от развитието на индивида, в които се реализира въздействието на социалната среда, но и като зависим от спецификата на конкретната национална, етническа и културна среда, в която съществува даденият етнос. И също така, ако Пиаже се интересува от процесите на формиране на интелекта на индивидуално ниво и се стреми да формулира зависимости, типични за различните възрастови периоди от развитието на децата, аз ще се интересувам от процесите на формиране на колективни идентичности при различните етнически общности, спецификата на тези колективни идентичности при различните възрастови групи от съответния етнос и възможността за извеждане на тази основа на един последователен процес на формиране на колективна идентичност, който при възрастните членове на етноса достига своята цялостност и завършеност.

2. На второ място, това е идеята на Ж. Пиаже, че формирането на интелекта не е просто е резултат на въздействията на външната социална среда, интелектуалното развитие е резултат от взаимодействието на вътрешните интелектуални структури и въздействията на външната социална среда, при което субектът не само възприема въздействията на средата,

но ги отразява съобразно достигнатата от него степен на интелектуално развитие. Това негово разбиране за интелектуалното развитие всъщност утвърждава активността на субекта в процеса на формирането на интелекта и би могло да бъде продуктивно при изследването на процесите на формиране на групови идентичности при различните етнически общности, като те се разглеждат не само като формиращи се в зависимост от условията и въздействията на конкретната национална и етническа среда, но и като зависещи от вече съществуващите и изградени колективна памет, ценности, традиции, символи, култура на етноса, т.е. като зависещи от вече съществуващи натрупвания в колективните идентичности на етносите, които обуславят пречупването на съвременните въздействия на средата.

3. И на трето място, изключително плодотворни биха могли да бъдат изследванията на Ж. Пиаже за формирането у децата на различни понятия: за количество, време, маса и т.н. вкл. понятието за родина. Но за разлика от него аз смятам, че за формирането на съзнание за етническа или национална идентичност не е достатъчно изследването единствено на когнитивните модели, свързани с формирането на представата за родината, необходимо е извеждането и на други индикатори, които биха позволили създаването на една цялостна и комплексна представа за „ние-груповата“ идентификация и за разграничението от „те-групите“, които ще представя и анализирам в последната четвърта глава на дисертационния труд.

7. Методологическата рамка

Извеждането на спецификата на съвременната идентичност на българските граждани предполага интердисциплинарност на използваните изследователски подходи, което в контекста на модерните напоследък теории за преплетените интердисциплинарни изследователски методи и техните предимства, създава предпоставки за обхващане на многопластовата природа на този сложен социален феномен като не размива, а точно обратното подчертава неговата автентичност. В съответствие с предмета и целта на изследването в настоящия дисертационен труд са съчетани **социологически** и **социалнопсихологически подходи**, като са използвани рационалните ядра от съществуващите теории в съответната предметна област, които са приложени спрямо особеностите на българската действителност и на тази база са надградени съществуващите знания.

Социологическият подход задава основната теоретична матрица, която е използвана за хипотетичното конструиране на обекта на изследването и в следствие за неговото възпроизвеждане и гарантира адекватния анализ и интерпретация на събраните емпирични данни. Основният акцент е върху емпиричната реконструкция на съвременната идентичност на българските граждани и на тази основа извеждане на основните и типичните закономерности в структурата ѝ, идентифициране на връзките и взаимодействията между отделните компоненти, комплексен анализ на тенденциите в нейното развитие и факторите за промяната ѝ, на индикаторите за съществуването на европейско самосъзнание.

В рамките на **социалнопсихологическия подход** за изследване на процесите на идентификация и самоидентификация са използвани широко известни в социалната психология тестове, насочени към актуализация на социалнокогнитивните и перцептивни механизми на идентификацията и модифицирани за целите на изследването. Става дума за тестовете на Кун и Макпартлънд, на Кац и Брейли, на Кели за личностните конструкти, за скалите на Богардус. Освен това проведеното изследване включва апробиране и критично приложение на основните постулати на генетическата психология и епистемология на Ж. Пиаже в български контекст и към един нов социален феномен, неизследван от него,

евентуалното им адаптиране и прецизиране, което само по себе си може да се счита за научен принос.

За разработването на теоретичния модел на изследването, както и впоследствие при анализа на емпиричните данни, са използвани **дедуктивният** и **индуктивният** подходи и методите на **анализ и синтез**, а за конструирането на структурни модели на идентичността и етнически модели на формиране на идентичност е използван подходът на **моделирането**.

Доколкото в рамките на дисертационния труд извеждането на етнически модели на формиране на идентичност включва проследяването на последователните етапи, през които преминава формирането на съзнание за етническа принадлежност в процеса на онтогенезата от детска до зряла възраст при представителите на различните етноси, може да се говори и за приложение на **подхода на развитието**. А очертаването на етническата специфика при процесите на формиране на идентичност, както и спецификата на структурата на съвременната идентичност при различните етнически общности позволява да изведем **сравнителния подход** като един от основните подходи, използвани в дисертационния труд за постигане на неговите основни цели.

Един друг подход, широко използван в дисертационния труд и по-конкретно при реализирането на емпиричната част от работата, е **съвкупностният** (извадковият). Чрез него се гарантират необходимите методологически условия за осигуряването на представителност (репрезентативност) на набраната емпирична информация.

И накрая, тъй като анализите и резултатите в дисертационния труд се базират на данните от седем емпирични социологически изследвания, три от които национални представителни, проведени последователно през 2009, 2018 и 2021 г. и две представителни за гр. Ветово, проведени съответно през 2008 и 2018 г., и доколкото всички тези изследвания са посветени на една и съща тема – съвременната идентичност на българските граждани и са реализирани със сходен инструментариум, което позволява съпоставимост на данните, можем да говорим и за съпоставителен анализ на идентичността от позициите на времевата перспектива.

За целите на настоящото изследване бяха използвани както **количествени**, така и **качествени** изследователски методи.

Събраната чрез количествените изследвания емпирична информация е въведена в специално разработени SPSS-макети и анализирана с помощта на релевантни **методи за статистико-математически анализ**.

И накрая бих искала да обърна внимание на още един въпрос от методологическо естество. Става дума за приложението в дисертационния труд на два различни метода за извеждане на структурата на съвременната идентичност на българските граждани – първият това е известният тест на Кун и Макпартлънд „Кой съм аз?“ (Kuhn and McPartland, 1954), който позволява очертаване на цялостната „Аз-концепция“ на индивида с всички негови групови принадлежности, черти на характера, родствени отношения, основни занимания, хоби и т.н., а вторият представлява директно зададен въпрос с предложение за избор на трите най-важни идентификации от списък с предварително формулирани типове идентичности. Спецификата на всеки от тези два метода и различията между тях произтичат от факта, че всеки от тях активира различни нива и отключва различни пластове на съзнанието на хората, актуализирайки по този начин различни техни представи за себе си. Чрез първия метод се постига представа за цялостната самоидентификация на човека, като сред комплекса от посочени характеристики може да бъде търсено наличието на такива, изразяващи неговата национална, европейска, етническа, локална идентичност и като резултат да се изведе делът на хората, които сами включват сред основните характеристики, с които се самоопределят,

такива свързани с национална, европейска, етническа, локална идентичност, когато нищо във въпроса не ги сугестира и не ги насочва към факта, че това е, от което изследователят се интересува. Чрез втория метод се постига ранжиране по степен на важност за изследваното лице на интересующите ни с оглед на предмета на изследването типове идентичности, а именно: национална, европейска, етническа, локална. Тук вече всякакви други характеристики, съответно типове идентификации, извън интересующите ни са изключени. Тази специфика на двата метода определя и различията в получените резултати – в първия случай, поради голямото разсейване на отговорите, обикновено дяловете, които събират интересующите ни идентификации не са особено големи, докато във втория случай те набират много по-големи дялове, доколкото лицата разполагат с много по-ограничен набор от характеристики/типове идентичности, между които могат да избират и съответно натрупванията са много по-големи. Това обяснява и съществените различия, които се появяват в някои случаи (особено при представителите на турския и ромския етноси) между резултатите, получени по единия и другия метод. В такива случаи за извеждане на структурата на идентичността на съответния етнос в интересувания ни ракурс (национална – европейска – етническа – локална) съм използвала резултатите, получени чрез втория метод, доколкото те позволяват да се изведе на кои от интересующите ни идентификации лицата придават по-голяма значимост и на кои по-малка и съответно какъв дял заема всяка от тези идентификации в общата идентификационна матрица, зададена от релацията: национална – европейска – етническа – локална идентичност.

Втора глава Съвременната идентичност на българските граждани в условията на евроинтеграционни процеси и миграция

1. Структура на съвременната идентичност на българските граждани

В тази глава е представена съвременната идентичност на българските граждани като съм се абстрахира от факта, че те са представители на различни етнически общности. Структурата на съвременната идентичност на българските граждани е изведена основно на база резултатите от националното представително изследване, проведено през 2021 г., като за сравнение и очертаване на тенденции в развитието и трансформацията на идентичността са използвани и данните от националните представителни изследвания от 2018 г. и 2009 г.

Като първичен и най-общ индикатор за извеждане на структурата на идентичността на българските граждани съм използвала значимостта, която се придава на различните типове групова принадлежност при самоидентификацията, като за целта съм приложила, както вече отбелязах, два метода: 1. вариант на теста на Кун и Макпартлънд „Кой съм аз?“ (Kuhn and McPartland, 1954), който позволява чрез идентифициране на основните роли на човека да се изведе неговото самовъзприятие като субект на тези роли и цялостната му „Аз-концепция“ с всички негови групови принадлежности, черти на характера, родствени отношения, основни занимания, хоби и т.н., при това, става дума не само за извеждането на определени типове идентификации, но също така и тяхното ранжиране, т.е. поставянето им на определено място в цялата съвкупност от идентификационни характеристики, с които индивидът се самоопределя и 2. чрез задаването на директен въпрос с предложение за избор от няколко възможни идентичности (сред които национална (български гражданин), етническа, европейска/гражданин на ЕС, глобална/гражданин на света, регионална/региона на Балканите,

локална/населеното място, религиозна, професионална, принадлежност към определен приятелски кръг) и ранжирането им по степен на важност.

Резултатите, получени по двата метода са категорично потвърждение на основната теза на дисертационния труд, че съвременната идентичност на българските граждани се отличава с хибриден характер като съчетава елементи на национална, наднационална, етническа и локална идентичност, които заемат различно място и са представени с различни дялове в общата структура на идентичността. Водеща с най-голям дял е националната идентичност; втора като дял се очертава наднационалната идентичност, представена преди всичко от европейската; трета по дял в общата структура на идентичността се оказва локалната/регионалната идентичност; и с най-малък дял е представена етническата идентичност, като идентичност на различните от българския етноси.

Таблица 1: Структура на идентичността на съвременните български граждани

Принадлежност	Дял в %
Национална идентичност (български граждани)	84,7%
Наднационална идентичност (гражданин на ЕС, гражданин на света, представител на региона на Балканите)	65,0%
Локална идентичност	52,5%
Етническа идентичност	13,4%

Освен това, заслужава да бъде отбелязано е, че независимо от всички различия в начина на самоидентификация и като следствие от това в структурата на идентичността при различните социални групи респонденти (по пол, възраст, образование, трудов статус), неоспорим факт е, че за всички тях на първо място винаги е идентификацията „българин“, като тя е представена с най-голям дял в структурата на идентичността, което означава, че *при всички категории респонденти национална идентификация е водеща и тя формира ядрото на груповата идентичност, а всички останали идентичности – етническа, локална и наднационална (европейска и глобална) се надстройват над нея, образувайки периферията на идентичността със значително по-малки дялове и по-малка значимост.*

Може да се каже, че независимо от всички изменения, които националната идентичност претърпява днес във връзка с процесите на глобализация и евроинтеграция, тя продължава да бъде водеща за самоидентификацията на българските граждани на този етап от развитието на обществото. Налице са обаче сериозни индикации за формиране и на наднационална идентичност („гражданин на Европа“, „гражданин на света“, „свързан с региона на Балканите“), като това се съпътства от успоредните процеси на формиране на локални идентичности. Възраждането на интереса към корените и културната самобитност, което върви успоредно с процесите на глобализация, у нас е като че ли е повече с акцент към локалните специфики, отколкото към етническото многообразие, доколкото етническата идентичност на този етап от развитието на българското общество има като че ли най-малко значение в структурата на идентичността на съвременните български граждани, но това се дължи най-вече на факта, че националната идентичност се възприема като детерминирана от етническата специфика на водещия етнос на страната и поради това се определя като българска национална идентичност, съчетаваща по този начин елементите на националното и етническото. А самата етническа идентификация, доколкото я има в структурата на идентичността на съвременните български граждани се свързва с етническата самоидентификация на малцинствените етноси в страната и поради това е с най-малък дял в общата структура на идентичността.

2. Националната идентичност на съвременните български граждани

Своеобразна представа за основните индикатори за национална идентичност дават отговорите на въпроса „*Какво формира у вас чувство за принадлежност към българската нация?*“.

Таблица 2: Какво формира у вас чувство за принадлежност към българската нация – 2021 г.

Какво формира у вас чувство за принадлежност към българската нация	Дял на отговорилите в %
Българският език	67,5%
Националните културни традиции и обичаи	65,2%
Историческото минало и колективната памет	59,2%
Православната религия	29,7%
Държавните символи (знаме, химн)	27,9%
Държавните институции и правов ред	8,4%
Не отговорил	3,3%
Нямам чувство за принадлежност към българската нация	1,4%
Друго – родно място (тук съм роден); българското име	0,9%
Имам чувство за принадлежност към друга нация	0,4% ¹

Представените в таблицата данни очертават една структура от индикатори за национална идентичност, в която водещо място заемат: *българският език, националните културни традиции и обичаи, историческото минало и колективната памет*, посочени с най-голям консенсус от респондентите като формиращи чувство за национална принадлежност. Тези индикатори всъщност илюстрират връзката на националната идентичност с основни атрибути на националната държава като официален език, история и историческо минало, национални традиции и култура. В подкрепа на това е и фактът, че *държавните символи (знаме, химн)* заемат едно също важно място сред индикаторите за национална принадлежност и се идентифицират от малко повече от една четвърт от изследваните лица като формиращи чувство за национална принадлежност. Приблизително една трета са респондентите, за които *православната религия* като част от националната културна специфика е също индикатор за национална идентичност. Но все пак по-ниската степен на значимост, която ѝ се приписва в сравнение с първата група индикатори, най-вероятно се дължи на факта, че тя се възприема от част от изследваните лица по-скоро като индикатор за етническа, отколкото за национална принадлежност. Обстоятелството, че *държавните институции и правият ред* заемат последното място в структурата от индикатори за национална идентичност на изследваните лица, свидетелства за променящата се на настоящия етап роля на държавността като конституираща идентичност. Променят се нейните идентификационни координати, което е следствие на налагащата се промяна в разбирането, представата за националната общност – от ценност, дефинирана като територия, държавни граници, институции и правов ред към ценност, дефинирана преди всичко като културна специфичност и самобитност. Поради тази причина можем да кажем, че националната идентичност, разбрана като идентификация с определена национална държава в смисъл на държавни граници, институции и правов ред, започва да губи позиции при идентификацията на българските граждани, но се запазва

¹ Тук сборът от процентите надхвърля 100, тъй като респондентите са посочвали по повече от един отговор.

значението на *националната идентичност, разбрана като култура, история, памет, език, т.е. като изпълнена повече с културно, отколкото с институционално съдържание и като символизирана от националните флаг и химн*. Но като цяло, обстоятелството, че българските граждани, които заявяват, че нямат чувство за принадлежност към българската нация, както и тези, които заявяват, че имат чувство за принадлежност към друга нация, са под нивото на статистическата грешка, показва, че националната идентичност продължава да е значима за тяхното самоопределение на този етап от развитието на нашето общество.

Една друга възможност за извеждане на индикатори на националната идентичност и същевременно за проверка и потвърждение на вече изведените представляват отговорите на въпроса: **„Вие лично с какво се гордеете като гражданин на Република България?“**, доколкото поводите за гордост реално очертават различни аспекти на представата на респондентите за най-ценните достижения на нацията, или с други думи на най-ценното за националната идентификация. Поводите за гордост на съвременните български граждани съгласно резултатите от изследването от 2021 г. са дадени в следващата таблица.

Таблица 3: С какво се гордеете като гражданин на Република България - 2021г.

С какво се гордеете като гражданин на Република България	Дял на отговорилите в %
С българската национална история	60,1%
С българските национални традиции и обичаи	44,7%
С българската национална култура и изкуство	44,4%
С това, че мога да пътувам и да работя по света като гражданин на държава – член на ЕС	17,4%
С българския национален спорт	16,7%
С българската национална наука	16,7%
С традициите и обичаите на моята етническа общност	7,8%
С нищо не се гордея	5,7%
С историческото минало на моята етническа общност	3,9%
Не отговорили	3,5%

Както се вижда и в този случай се потвърждава водещото значение, което се придава на индикаторите *национална история, култура, традиции* като ядрото от индикатори, което формира спецификата на българската нация и създава поводи за гордост. Прави впечатление обаче появата на един нов индикатор, не споменаван досега – *„това, че мога да пътувам и работя по света като гражданин на държава - член на ЕС“*, който отразява и акцентира върху активно протичащите на съвременния етап процеси на евроинтеграция и реално представлява израз на започналите процеси на формиране на наднационална европейска идентичност. По този начин се реализира един интересен феномен – започващата да се формира европейска идентичност се превръща в повод за национална гордост, т.е. *съзнанието за формиращата се европейска идентичност се превръща в един от индикаторите на националната идентичност*. Този бих го нарекла „парадокс“ на националната идентичност, доколкото именно като национална идентичност тя днес включва в себе си и наднационални компоненти, води до това, че националната идентичност се променя не само структурно, но и съдържателно, като все повече се освобождава от институционалното и се изпълва с културно съдържание. От друга страна, оказва се, че етническите специфики – *традициите, обичаите и миналото на етническите общности*, са с ниска степен на значимост за формирането на национална идентичност, което е напълно в съответствие с установеното последно място (като

значимост и като дял) на етническата идентичност в структурата на идентичността на съвременните български граждани.

Сред индикаторите за национална идентичност може да бъде изведена и **представата за родина**.

Таблица 4: Смятате ли България за своя родина - 2021г.

Смятате ли България за своя родина?	2021 г.
Да, защото тук съм роден	60,3%
Да, защото тук се чувствам „у дома“	30,6%
Да, защото тук живея	7,4%
Да, защото тук е моят род, семейство	0,5%
Не чувствам България като своя родина	0,7%
Смятам друга страна за своя родина	0%
Не зная/Не мога да преценя	0,6%

Оказва се, че 98,8% от днешните български граждани смятат България за своя родина, поради факта, че *тук са родени, тук се чувстват „у дома“, тук живеят и тук е техният род и семейство*. Показателно за силната идентификация с България е изключително niskият дял на заявите, че не чувстват България като своя родина (0,7%), което реално е под статистическата грешка и не е типизирано и пълната липса на хора, възприемащи друга страна като своя родина. Показателно също така е и това, че родината за изследваните лица това е „родното място“ - мястото, където са родени, мястото, където живеят и където се чувстват „у дома“. Родината също така е за тях мястото, където живеят техните семейства и близки хора. Но за никого от интервюираните родината не е държавна територия и институции.

В дисертационния труд са разгледани и някои други аспекти и проявления на националната идентичност като силата на чувството за принадлежност към България, разбирането за „свои“ и „чужди“ в България и др.

3. Европейската идентичност

Разкриването на съдържанието на формиращата се у българските граждани европейска идентичност започва с това как те виждат *мястото на страната ни на световната геополитическа карта и в каква степен гледат на нея като на обвързана с Европа, ЕС и останалия свят*.

Резултатите от проведеното изследване показват, че най-голям дял – почти половината (47,8%) от българските граждани възприемат България преди всичко като страна член на ЕС. С други думи, макар и европейската идентичност да остава на втори план за българските граждани и националната да е водещата, факт е, че във външно политически план те виждат мястото на България на световната геополитическа карта преди всичко като страна член на ЕС, ориентирана към активно сътрудничество с него. Докато ориентацията към други, може да се каже полярни държавно-политически структури (Русия и САЩ), показва ниска подкрепа, като в случая на САЩ тя е дори статистически незначима.

Таблица 5: Как виждате мястото на България на световната геополитическа карта – 2021 г.

Как виждате мястото на България на световната геополитическа карта?	Дял на отговорилите в %
Държава член на ЕС	47,8%
Балканска страна на кръстопът между Запада и Изтока	29,8%

Страна, ориентирана към активно сътрудничество с Руската федерация	7,3%
Страна, ориентирана към активно сътрудничество със САЩ	2,0%
Друго	1,8%
Не зная/Не мога да преценя	11,3%

След този категоричен като цяло превес на хората, които виждат мястото на България на световната геополитическа карта като държава член на ЕС, интерес представлява как българските граждани определят **най-важните фактори, свързващи страната ни с Европа**.

Таблица 6: Фактори, свързващи България с Европа – 2021 г.

Фактори, свързващи България с Европа	Дял на посочилите в %
Географско положение	62,2%
Историческо минало	33,2%
Културно наследство	27,5%
Общо икономическо развитие	23,3%
Обща политика и законодателство	22,1%
Общи ценности	20,8%
Нищо не ни свързва с Европа	2,2%
Не знае/Не отговорил	7,1% ²

Прави впечатление, че най-голям дял, близо две трети от всички интервюирани лица (62,2%) гледат на *географското положение* като на основен фактор, свързващ България с Европа. Що се отнася до останалите, посочени от българските граждани фактори, които изразяват връзката на България с Европа, те могат да бъдат разделени на две групи. Първата група включва факторите „*историческо минало*“ и „*културно наследство*“, които събират по-голям дял от отговорите и които могат да бъдат определени като фактори, изразяващи връзката на България с Европа като тип цивилизация, обединение на държави, които споделят общо минало и културно наследство. Втората група включва факторите „*общо икономическо развитие*“, „*обща политика и законодателство*“ и „*общи ценности*“, които по-скоро могат да бъдат определени като фактори, изразяващи връзката на България с ЕС като политико-икономически съюз от европейски държави. Подобно разграничение и фактът, че първата група фактори са посочени от по-голям дял респонденти, са показателни **за спецификата на идентификацията на българските граждани с Европа, която е идентификация в по-голяма степен с Европа като континент и цивилизация, отколкото с ЕС като политическа и икономическа организация на европейските страни**.

Така че, ако трябва да обобщим, своята европейска идентичност, на база изведените най-важни фактори, които свързват България с Европа, българските граждани обосновават, от една страна, с общото географско положение, културно наследство и историческо минало, които определят културно-цивилизационния и териториален аспект на европейската идентичност и от друга страна, със споделянето на общи с европейските народи ценности, политика, законодателство и икономическо

²Сборът от процентите надхвърля 100, тъй като респондентите са посочвали по повече от един отговор.

развитие, които изразяват политико-икономическия аспект на европейската идентичност.

Във връзка със споменатата разлика, която българските граждани правят между Европа като континент и тип цивилизация и ЕС като политико-икономическа организация на европейските държави, интерес представлява какви са представите, които българските граждани споделят поотделно за Европа и за Европейския съюз.

Таблица 7: Представи за Европа – 2021 г.

Представи за Европа	Дял на посочилите в %
Географско място (континент)	39,3%
Висок жизнен стандарт	26,0%
Културно наследство	23,9%
Цивилизация	21,9%
Икономически съюз	20,4%
История	18,5%
Място, където искам да живея	16,0%
Етническо, културно и религиозно многообразие	14,4%
Политически съюз	13,4%
Убежище за мигранти и бежанци	7,5%
Християнска религия	6,9%
Място, където не искам да живея	6,2%
Не знае/Не отговорил ³	5,7%

Както се вижда от таблицата, още веднъж се потвърждава представата за Европа като преди всичко „географско място“, „културно наследство“, „цивилизация“. Докато характеристики от типа на „икономически съюз“, „политически съюз“ събират по-малки дялове, най-вероятно защото, както вече отбелязах, те се асоциират с Европейския съюз, а не толкова с Европа. Но дори и по-слабо представени, все пак е факт, че и те присъстват в представата за Европа.

В представата за Европа се включват и характеристики като „етническо, културно и религиозно многообразие“, „християнска религия“, „убежище за бежанци и мигранти“ (което обаче се използва в предимно негативен смисъл), които също препращат към цивилизационните и етнокултурни специфики на Европа в представите на изследваните лица и както и в случая с националната идентичност са начин за идентификация посредством препратки към „другостта“ и етнокултурното многообразие.

Показателно е обаче, че за една четвърт от българските граждани (26,0%) Европа е символ на „висок жизнен стандарт“ и още по-показателното е това, че това е характеристика, която се нарежда на второ място като дял на посочванията сред характеристиките, с които българските граждани изразяват своята представа за Европа. Всъщност тук има намек и препратка към една характеристика на ЕС, за която ще стане дума по-късно при извеждането

³ И в този случай сборът от процентите надхвърля 100, тъй като респондентите са посочвали по повече от един отговор.

на основните характеристики на ЕС – имам предвид утилитарната страна, ползата от членството в ЕС, което се възприема от българските граждани като една от най-важните характеристики на ЕС. А в случая става дума за високия жизнен стандарт на европейските държави, който страната ни, ставайки част от европейската общност, се стреми да достигне и което българските граждани силно желаят. Но присъствието на определението „висок жизнен стандарт“ в представите на българските граждани за Европа, при това на второ място като дял на споделящите го, показва, че макар те, заявявайки своята европейска идентичност, да акцентират повече върху идентификацията си с Европа като тип цивилизационна и културна общност, отколкото върху идентификацията с ЕС като политико-икономически съюз, това по-скоро е с цел да се обоснове изконното „право“ на българските граждани на европейска идентичност, поради териториалната и културна близост и общото историческо развитие, а не толкова защото двете интерпретации на европейската идентичност – принадлежността към Европа като континент и цивилизация и принадлежността към Европа като Европейски съюз се противопоставят.

В следващата таблица са представени основните характеристики, с които българските граждани описват **представата си за Европейския съюз**.

Таблица 8: Представи за ЕС – 2021 г.

Представи за Европейския съюз	Дял на посочилите в %
Свобода на придвижване	50,2%
Общи граждански права	34,0%
Общи демократични ценности	28,3%
Достъп до европейско образование	22,0%
Достъп до европейско финансиране	15,8%
Защита от дискриминация	11,3%
Общо законодателство	10,7%
Обща политика	8,9%
Общо културно наследство	7,2%
Общи европейски институции	7,2%
Общи символи – флаг, химн	3,1%
Не знае/Не отговорил ⁴	10,9%

Безспорно е, че представата за Европейския съюз се различава от представата за Европа. Но между тях съществуват и общи, да ги наречем образно, „места на смисъл“. Ще започнем с това, че в представата за ЕС отново присъстват характеристиките „обща политика“, „общо законодателство“, „общи демократични ценности“, които вече установихме като присъстващи в представата за факторите, които свързват България с Европа и изразяват *политико-икономическия аспект на европейската идентичност* на българските граждани. Тук присъства и характеристиката „общо културно наследство“, макар и с един от най-ниските дялове, която фигурира както сред факторите, изразяващи връзката на България с Европа, така и сред характеристиките, разкриващи представата на българските граждани за

⁴ И в този случай сборът от процентите надхвърля 100, тъй като респондентите са посочвали по повече от един отговор.

Европа и препраща към *културно-цивилизационния аспект на европейската идентичност*. Същевременно обаче трябва да отбележим, че се появяват и редица нови характеристики на ЕС като: „свобода на придвижване“, „обща граждански права“, „достъп до европейско образование“, „достъп до европейско финансиране“, които при това събират най-големите дялове от отговорите на интервюираните лица и които като че ли маркират именно тази утилитарна страна на членството на България в ЕС, за която вече стана дума, т.е. практическите ползи, които българските граждани реално усещат от членството на България в ЕС. За сметка на осъзнаването на ползите от членството на България в ЕС, такива характеристики на ЕС като „обща европейски институции“, „обща символи (флаг, химн)“, които маркират институционалната същност на ЕС като политико-икономически съюз в много по-малка степен се осъзнават от българските граждани. **Това означава, че започналите процеси на формиране на европейска идентичност у българските граждани се основават на първо място на осъзнаване на практическата страна и ползата от членството в ЕС като възможност за свободно придвижване, достъп до европейско образование, до европейско финансиране, все неща, които пряко касаят голяма част от хората, особено по-младите и тези, които активно пътуват или работят в други европейски страни и от които те максимално се възползват.** Така утилитарното, ползата от дадена принадлежност (в случая европейската) може да се превърне в най-сигурния мотив и път за укрепване на тази новосформираща се идентичност и превръщането ѝ в интериоризирана и осъзната идентификация, в неотменна част от съвременната идентичност на българските граждани именно като хибридна идентичност, съчетаваща елементи на националното, европейското и глобалното.

4. Локалната идентичност

Накратко и за локалната идентичност на съвременните български граждани. С дял от 52,5% тя заема третото място в структурата на идентичността на българските граждани, като е израз на протичащите днес в противовес на глобализацията процеси на локализация, регионализация и акцентиране върху корените и културната самобитност. При това у нас акцентирането върху корените и културното своеобразие е с по-изразено подчертаване именно на локалните специфики, отколкото на етническото многообразие, поради което локалната идентичност заема по-предно място в структурата на идентичността на съвременните български граждани в сравнение с етническата идентичност.

Кои са основните индикатори за локална идентичност днес показват резултатите от изследването от 2021 г.

Таблица 9: С какво свързвате вашата локална принадлежност - 2021г.

С какво свързвате вашата локална принадлежност?	Дял на отговорилите в %
Лични спомени и преживявания	55,0%
Географско място	46,1%
Лични социални контакти	44,1%
История	34,6%
Културно наследство	28,1%
Места на историческа памет	20,1%
Съвременни празници и събития	18,3%
Диалект	16,2%
Кухня	10,0%

Не се идентифицирам с локална общност/локалната принадлежност не е важна за мен	2,4%
Не зная/Не мога да преценя ⁵	3,3%

Както се вижда, най-голям е дялът на респондентите, при това открояващ се от останалите, които свързват локалната си принадлежност със своите *лични преживявания и спомени*. Тъй като локалната идентичност, заедно с етническата, отразява всъщност най-близкия и непосредствен кръг на идентификация, става възможно идентификацията на локално ниво да се осъществява чрез маркери от личния живот, спомени и преживявания на респондентите. Останалите индикатори за локална идентичност, които респондентите извеждат, могат да бъдат разделени на две групи според дяловете на лицата, които ги заявяват. От една страна, това са „*географско място*“ и „*лични социални контакти*“, посочени от приблизително еднакви дялове респонденти като формиращи усещането за локална идентичност. Извеждането на тези индикатори всъщност показва, че процесите на формиране на локална идентичност протичат по същия модел както и процесите на формиране на национална и европейска идентичност, т.е. решаващо значение за формирането на локална идентичност има заявяването на принадлежност към определена *територия* и отчитане на значението на определени *социални процеси* (в случая изграждането на лични социални контакти), които изразяват двата основни аспекта на съдържанието на локалната идентичност – *териториалния и социалния*. Третият аспект на съдържанието на локалната идентичност – *културно-историческият* - се изразява от индикатори като „*история*“, „*културно наследство*“, „*места на историческа памет*“, „*съвременни празници и събития*“, „*диалект*“, „*кухня*“, които според дяловете на заявили ги респонденти заемат третото място като значимост в структурата от индикатори, формиращи локалната идентичност. Така по подобие на европейската и националната идентичност могат да бъдат очертани три аспекта на съдържанието и на локалната идентичност – *териториален, културно-исторически и социален*.

5. Влиянието на миграцията за трансформациите на идентичността

Каква е ролята на **миграцията** в процесите на трансформацията на идентичността и какви структурни промени настъпват в идентичността на съвременните български граждани под влияние на засилените миграционни движения в съвременния свят е показано в този параграф чрез резултатите от националното представително изследване, проведено през 2018 г. в рамките на проекта „Мерки за преодоляване на демографската криза в Република България“. Всъщност това е единственото от трите национално представителни изследвания, на резултатите от които се базирам при анализите си, което има като специален предмет на изследване миграционните процеси и тяхното влияние върху редица съвременни социални феномени, поради което ще бъдат представени данни единствено от него. Като част от проведеното национално представително изследване са анализирани както процесите на вътрешна, така и тези на външна миграция.

Може да се каже, че **вътрешната миграция** води до по-висока степен на осъзнаване на значимостта на индикаторите „*национална история*“, „*национални културни традиции и обичаи*“ и „*държавни символи (знаме, химн)*“ като важни за националната идентичност, доколкото тези индикатори са представени с по-ниски дялове в структурата на идентичността на немигриралите български граждани и с малко по-високи в структурата на идентичността на вътрешно мигриралите български граждани. От друга страна, значението на „*българското*

⁵ Сборът от процентите надхвърля 100, тъй като респондентите са посочвали по повече от един отговор.

име“ като индикатор за национална идентичност намалява, макар и с не много, при вътрешно мигриралите български граждани, което най-вероятно е свързано с опита от срещите с етнокултурното разнообразие на страната при миграцията. И макар че тези промени не са особено големи, те са показателни за **посоката на промяна на националната идентичност под въздействие на вътрешната миграция, която е с тенденция към осъзнаване на все по-голямата значимост на „националното“ на фона на съществуващото разнообразие от локални и етнически традиции, обичаи, местни истории и имена.**

Под влияние на **външната миграция** нараства значението на идентификаторите: „български език“, държавни символи (знаме, химн), „православна религия“, „национални постижения (спортни, културни, икономически)“. В този смисъл може да се каже, че **външната миграция засилва у мигриращите лица оценката на значимостта на някои като че ли по-видими външни индикатори за национална идентичност като държавните символи, националните постижения и етнокултурните специфики (език и религия), с които страната ни се идентифицира пред света.** От друга страна, за мигриралите лица намалява значението на такива идентификатори за национална идентичност като: „националната история“, „националните културни традиции и обичаи“, „националната памет“, „българското име“, които като че ли имат по-голяма значимост именно на национално ниво и започват да губят от значението си за хората, пребиваващи по-дълго време в чужбина. Всъщност намаляващата значимост на тези индикатори за хората, дългосрочно пребиваващи в чужбина, маркира посоката, в която ще се променя националната идентичност под влияние на външната миграция. Показателен в това отношение е и фактът, че нараства, макар и с не много на този етап, но все пак тенденцията е към нарастване на дела на хората, които заявяват, че „нямат чувство за принадлежност към българската нация“, което е другото значимо въздействие на външната миграция върху националната самоидентификация и отразява най-вероятно засилващите се процеси на идентификация с наднационални структури за сметка на намаляващата идентификация с националната общност. **От тази гледна точка външната миграция може да бъде разглеждана като фактор, способстващ за спад в ролята и значението на националната и локалната идентичност и допринасящ за формирането на наднационална идентичност. Тя се оказва и фактор, променящ значението на етническата идентичност, като води до засилване на нейната роля и значение като начин за идентификация пред света.**

Вътрешната миграция, обратно на външната, води до по-висока степен на осъзнаване на значимостта на националната идентификация и намаляване на значението на етническата идентификация. Подобно на външната обаче, вътрешната миграция е също свързана със спад в значението на идентификацията с населеното място и съответно до намаляване значението на локалните идентичности, израз на което е намаляващото усещане за „свой“ в рамките на населеното място, където лицето живее. От друга страна, обаче, създавайки условия за нарастваща самоидентификация с тесния кръг на близките и приятелите, вътрешната миграция може да способства и за изграждането на нови локални идентичности на базата на идентификацията с определени социални групи от тесния кръг на близките и приятелите. И може би малко неочаквано, но вътрешната миграция, също както и външната, се оказва фактор за нарастваща самоидентификация и с наднационални структури от типа на „гражданин на ЕС/Европеец“ и „гражданин на света“ и като такава способства за формирането и на наднационални идентичности. Тук вероятното обяснение е свързано с все по-слабата идентификация с локални и етнически структури като резултат от вътрешната миграция, което води до нарастващо осъзнаване на значимостта на по-големите наднационални общности – Европа и света като цяло – стремежът към заявяване на принадлежност към които нараства.

Въпреки всички тези въздействия, обаче оказва се, че нито външната, нито вътрешната миграция водят до значими промени в основните индикатори, определящи самоидентификацията на българските граждани като национална принадлежност. Поради това националната идентичност продължава да е определящата и водещата при самоидентификацията на българските граждани днес, дори и за тези, преминали през някаква форма на миграция – вътрешна или външна. Липсата на значими промени в индикаторите за национална идентичност под влияние на миграцията, което нашето изследване установи, е доказателство, че трансформациите на идентичността, дори и когато под влиянието на различни фактори протичат с ускорени темпове, обикновено заемат няколко поколения. И все пак началото на някои промени е вече видимо.

6. Българите зад граница – някои маркери на тяхната идентичност

До тук се спрях на въздействието, което миграцията има за промените в идентичността на днешните български граждани, при което обаче бяха изследвани български граждани, преминали през миграция (вътрешна или външна), но към настоящия момент живеещи постоянно на територията на България. Нужно е обаче да се отчетат и промените, които настъпват в идентификацията на български граждани, дългосрочно пребиваващи в чужбина, някои от тях вече и с двойно гражданство. За целта съм използвала резултати от *онлайн анкетно проучване, проведено през 2018 г. сред българи, живеещи в чужбина*. Изследването беше реализирано в рамките на проекта „Мерки за преодоляване на демографската криза в Република България“.

Резултатите от онлайн проучването показват, че при българите първо поколение мигранти националната самоидентификация е пропорционална и следствие на усещането за „свой или „чужд“ в родината на всички нива – държава, населено място, близки и приятели и като че ли не зависи от продължителността на престоя в чужбина. По-скоро други фактори оказват влияние. Освен това националната самоидентификация при българите в чужбина е изпълнена повече с културно отколкото с институционално съдържание, което начертава пътя за преход към наднационална идентичност. При българите второ поколение мигранти обаче националната идентификация директно отстъпва мястото си на наднационалната такава.

На база резултатите от националното представително изследване за влиянието на миграцията върху идентичността, може да се твърди, че съществува връзка и зависимост между промените в националната идентичност и миграцията, като въздействието, което миграцията оказва върху националната идентичност е по-съществено при външната миграция. Общото във въздействието, което както външната, така и вътрешната миграция оказват, се изразява в това, че и двете, макар и по различен начин, създават предпоставки, стимулират и подкрепят започналите (под въздействието и на други фактори) процеси на трансформация на националната идентичност и формирането на елементи на наднационална такава. Вътрешната миграция обаче благоприятства в по-силна степен процесите на утвърждаване на национална идентичност, доколкото поради намаляващото значение на локалната идентификация с населеното място, както и на етническата идентификация, нараства значението на идентификацията с националната държава. И двата типа миграция, и външната, и вътрешната, обаче са свързани със засилено дистанциране от държавата и държавното начало (разбирани като институции и правов ред) като компонент в структурата на националната идентичност, тъй като именно неадекватното функциониране на държавните институции, изразяващо се в липсата на условия за образование, трудова и професионална реализация, се превръща в една от основните причини за миграция – както външна, така и вътрешна. Това очертава местата на пробив в идентификацията с националната държава и създава предпоставки за ерозия на

националната идентичност, разбрана като идентичност, изградена на основата на националния суверенитет и преход към национална идентичност, в която водещо място все повече заемат споделените културни ценности, норми, практики. А това на свой ред открива пътя за осъзнаване на общността с европейските и световни културни ценности и се превръща в предпоставка за формиране на наднационална идентичност. Но на този етап от развитието на българското общество националната идентичност, разбрана именно като култура, история, памет, т.е. като изпълнена повече с културно, отколкото с институционално съдържание, все още е водещата при самоопределянето на българските граждани.

7. Бъдещето на идентичността

Какви промени можем да очакваме в самоидентификацията на българските граждани в бъдеще? Донякъде представа за това дават отговорите на въпроса: *Къде бихте искали да живеят бъдещите поколения на България, децата ви?*

Таблица 10: Къде бихте искали да живеят бъдещите поколения на България – 2021 г.

Къде бихте искали да живеят бъдещите поколения на България	Дял на отговорите в %
В България	75,6%
В Европа	12,3%
На друго място	2,5%
Не зная/Не мога да преценя	9,6%

Отговорите са категорични: 75,6% от българските граждани заявяват, че биха желали децата им и бъдещите поколения на България да продължат да живеят в България и само 12,3% предпочитат техните деца да живеят в Европа. Отговорът „на друго място“ са избрали едва 2,5% от респондентите, поради което той е незначим. Най-голям дял от избралите България като място за живот на бъдещите поколения са най-възрастните български граждани (80,4%) и средната възрастова група 31-50 г. (77,7%), а най-голям дял от избралите Европа представляват най-младите български граждани (18,5%). Тези отговори могат да се тълкуват като твърдо заставане зад националната идентичност и заявяване на национална принадлежност, но с осъзнаване на факта, потвърден от цялостния анализ до тук, че националното е част от общоевропейското и дори със своята специфика то го подкрепя, обогатява и затвърждава. Същевременно тези отговори за поред път потвърждават водещата на този етап от развитието на българското общество роля и значение на националната идентичност и второстепенното все още значение за българските граждани на европейската идентичност. Но те също така показват, че това положение ще остане валидно още известно време, най-малкото още едно поколение, доколкото подобно мнение се споделя с голяма степен на единодушие от средната възрастова група 31-50 г. От друга страна, тези резултати са показателни и за бъдещето на идентичността, доколкото най-голям дял от хората, заявили, че биха искали децата им и бъдещите поколения на България да живеят в Европа са най-младите български граждани, 18-30-годишните, което задава насоките на промяна на идентичността при следващото поколение български граждани. А всичко това е още едно потвърждение на направения вече извод, че идентичността се променя бавно и за съществени промени в идентификацията е необходима смяната на поне няколко поколения.

Трета глава Етнически релефи на идентичността

Този глава от дисертацията е посветена на съвременната идентичност на българските граждани, отчитайки факта, че те са представители на различни етнически общности. Като тук обаче, съгласно заявеното в началото ограничение на анализа, съм се спряла на съвременната идентичност само на три от представените в България етнически общности – българският, турския и ромския етноси. Причината да се спра на тях е, че това са трите най-големи етнически общности в страната и в специфично българската конфигурация на етническата структура на населението на страната техният съвместен дял представлява 90,4%⁶ от общото население, поради което може да се смята, че протичащите сред тях процеси на идентификация ни позволяват да разберем същността на идентификацията на национално ниво. От друга страна, като трите най-големи етнически общности у нас, техните взаимоотношения и спецификата на самоидентификацията им, също както и спецификата на реципрочните процеси на идентификация на „другия етнос“, респ. другите етноси и разграничението от него/тях са определящи за съвременната социална и политическа ситуация в България, за поддържането на етнически мир и толерантни междуетнически взаимоотношения в страната, а в някаква степен и за външнополитическата ориентация на държавата.

Но доколкото структурата на анализа на съвременната идентичност на всяка от етническите общности следва структурата на анализа на съвременната идентичност на българските граждани и поради ограничения обем на автореферата, тук няма да имам възможност да представя подробно идентичността на всеки от етносите. По-скоро ще представя конкретни емпирични данни по всеки от отделните параграфи и ще акцентирам върху модела на съвременна идентичност, характерен за всяка етническа общност.

1. Съвременната идентичност на българския етнос

Според данните от последното преброяване на населението на Република България от 2021 г. хората с български етнически произход в страната наброяват 5118494 човека и съставляват 78,5% от населението на страната. Поради факта, че те представляват преобладаващия дял от населението на страната, техният начин на самоидентификация се оказва до голяма степен определящ за спецификата на идентичността на съвременните български граждани. Затова можем да очакваме, че ще е налице висока степен на съвпадение между съвременната идентичност (разгледана в аспекта национална – наднационална – етническа – локална) на представителите на българския етнос и съвременната идентичност на българските граждани като цяло. Но въпреки това разлики съществуват и те са последователно представени и анализирани в дисертационния труд.

1. 1. Структура на съвременната идентичност на българския етнос

Таблица 11: Структура на идентичността на българския етнос и на съвременните български граждани

Тип идентичност	Български етнос	Тип идентичност	Български граждани
Национална идентичност (български граждани)	90,8%	Национална идентичност (български граждани)	84,7%

⁶Съгласно данните от последното преброяване на населението на страната от 2021 г.

Наднационална идентичност (гражданин на ЕС, гражданин на света, представител на региона на Балканите)	67,4%	Наднационална идентичност (гражданин на ЕС, гражданин на света, представител на региона на Балканите)	65,0%
Локална идентичност	53,4%	Локална идентичност	52,5%
Етническа идентичност	9,3%	Етническа идентичност	13,4%

На този етап от развитието на българското общество националната идентичност е водеща при самоидентификацията на представителите на българския етнос. Наднационалната идентичност се очертава като втора по ранг в структурата на идентичността на българите. Нейното нарастващо значение се потвърждава от факта, че при определени социодемографски групи тя дори се налага като водещият тип идентичност. Като контрапункт на процесите на формиране на наднационални идентичности на трето място в структурата на идентичността на българския етнос се очертава локалната идентификация. Етническата идентичност на този етап има най-малко значение в структурата на идентичността на днешните българи, но това се дължи най-вече на факта, че националната идентичност се възприема от тях като детерминирана от етническата специфика на българския етнос и поради това се определя като българска национална идентичност, съчетаваща по този начин елементите на националното и етническото.

Тези резултати ни позволяват да очертаем съвременната идентичност на българския етнос като притежаваща хибриден характер и съчетаваща елементи на национална, наднационална, локална и етническа идентичност, които заемат различно място и са представени с различни дялове в общата структура на идентичността. Водеща с най-голям дял е националната идентичност в нейното специфично проявление като етнонационална идентичност; втора като дял се очертава наднационалната идентичност, представена преди всичко от европейската; трета по дял в общата структура на идентичността се оказва локалната/регионалната идентичност, а с най-нисък дял е представена етническата идентичност.

Но всъщност ниският дял на етническата идентичност е само на пръв поглед, доколкото, макар и индиректно, макар и не така външно видимо, но етническата идентичност присъства като компонент, своеобразен аспект, страна, специфика на националната идентичност и дори се отъждествява с нея, поради което националната идентичност придобива още по-голямо значение и е представена с още по-голям дял в общата структура на идентичността на българския етнос.

1. 2. Националната идентичност на българския етнос

Таблица 12: Какво формира у вас чувство за принадлежност към българската нация – 2021 г.

Какво формира у вас чувство за принадлежност към българската нация	Български етнос	Български граждани
Българският език	72,5%	67,5%
Националните културни традиции и обичаи	72,5%	65,2%
Историческото минало и колективната памет	67,4%	59,2%
Православната религия	33,3%	29,7%
Държавните символи (знаме, химн)	31,9%	27,9%
Държавните институции и правов ред	7,3%	8,4%
Друго – родно място (тук съм роден); българското име	1,2%	0,9%

Не отговорил	0,7%	3,3%
Нямам чувство за принадлежност към българската нация	0,5%	1,4%
Имам чувство за принадлежност към друга нация	0,1%	0,4% ⁷

Таблица 13: С какво се гордеете като гражданин на Република България - 2021г.

С какво се гордеете като гражданин на Република България	Българският етнос	С какво се гордеете като гражданин на Република Българи	Българските граждани
С българската национална история	67,9%	С българската национална история	60,1%
С българската национална култура и изкуство	51,8%	С българските национални традиции и обичаи	44,7%
С българските национални традиции и обичаи	21,6%	С българската национална култура и изкуство	44,4%
С българската национална наука	19,5%	С това, че мога да пътувам и да работя по света като гражданин на държава – член на ЕС	17,4%
С българския национален спорт	17,6%	С българската национална наука	16,7%
С това, че мога да пътувам и да работя по света като гражданин на държава – член на ЕС	13,7%	С българския национален спорт	16,7%
С традициите и обичаите на моята етническа общност	5,9%	С традициите и обичаите на моята етническа общност	7,8%
С нищо не се гордея	3,1%	С нищо не се гордея	5,7%
С историческото минало на моята етническа общност	3,1%	С историческото минало на моята етническа общност	3,9%
Не отговорили	2,0%	Не отговорили	3,5%

Таблица 14: Сила на чувството за принадлежност към България 2021г.

Колко силно е чувството ви за принадлежност към България?	2021 г.
Много силно	51,0%
Силно	40,5%
Слабо	3,5%
Много слабо	0,9%
Не зная/Не мога да преценя	4,1%

Таблица 15: Смятате ли България за своя родина – 2021 г.

Смятате ли България за своя родина?	Българският етнос	Българските граждани
Да, защото тук съм роден	59,0%	60,3%
Да, защото тук се чувствам „у дома“	33,7%	30,6%
Да, защото тук живея	6,4%	7,4%
Да, защото тук е моят род, семейство	-	0,5%
Не чувствам България като своя родина	0,4%	0,7%

⁷ Тук сборът от процентите надхвърля 100, тъй като респондентите са посочвали по повече от един отговор.

Смятам друга страна за своя родина	-	0%
Не зная/Не мога да преценя	0,4%	0,6%

Макар да има доказателства за предефиниране на идентичностните координати на националната идентичност на българския етнос и очевидни признаци за формиране на елементи на наднационална такава, националната идентичност продължава да е определящата и водещата за неговата самоидентификация. При това за българския етнос тя се оказва с по-висока степен на значимост в общата структура на идентичността в сравнение със значимостта ѝ за българските граждани като цяло, което се обуславя в не малка степен от съществуващото разбиране на националната идентичност като етнонационална, детерминирана от етническата специфика на водещия етнос в страната.

1. 3. Европейската идентичност на българския етнос

И въпреки, че националната идентичност се очерта като водеща за самоидентификацията на българския етнос на този етап от развитието на обществото, налице са и сериозни индикации за формиране на наднационална идентичност – „европеец, гражданин на Европа“, „гражданин на света“, „свързан с региона на Балканите“ – която при това заема второто място като дял в структурата на идентичността на българския етнос днес.

Таблица 16: Как виждате мястото на България на световната геополитическа карта – 2021 г.

Как виждате мястото на България на световната геополитическа карта?	Български етнос	Български граждани
Държава член на ЕС	46,1%	47,8%
Балканска страна на кръстопът между Запада и Изтока	34,5%	29,8%
Страна, ориентирана към активно сътрудничество с Руската федерация	8,1%	7,3%
Страна, ориентирана към активно сътрудничество със САЩ	2,3%	2,0%
Друго	1,1%	1,8%
Не зная/Не мога да преценя	8,0%	11,3%

Таблица 17: Фактори, свързващи България с Европа

Фактори, свързващи България с Европа	Българският етнос	Българските граждани
Географско положение	62,5%	62,2%
Историческо минало	34,5%	33,2%
Културно наследство	27,2%	27,5%
Общо икономическо развитие	20,7%	23,3%
Обща политика и законодателство	19,2%	22,1%
Общи ценности	19,0%	20,8%
Нищо не ни свързва с Европа	2,1%	2,2%

Не знае/Не отговорил	5,5%	7,1% ⁸
----------------------	------	-------------------

Таблица 18: Представи за Европа

Представи за Европа	Българският етнос	Представи за Европа	Българските граждани
Географско място (континент)	43,3%	Географско място (континент)	39,3%
Културно наследство	27,4%	Висок жизнен стандарт	26,0%
Цивилизация	23,7%	Културно наследство	23,9%
Висок жизнен стандарт	23,0%	Цивилизация	21,9%
Икономически съюз	21,3%	Икономически съюз	20,4%
История	21,2%	История	18,5%
Етническо, културно и религиозно многообразие	14,9%	Място, където искам да живея	16,0%
Политически съюз	14,6%	Етническо, културно и религиозно многообразие	14,4%
Място, където искам да живея	14,3%	Политически съюз	13,4%
Християнска религия	7,8%	Убежище за мигранти и бежанци	7,5%
Убежище за мигранти и бежанци	7,1%	Християнска религия	6,9%
Място, където не искам да живея	5,8%	Място, където не искам да живея	6,2%
Не знае/Не отговорил ⁹	3,9%	Не знае/Не отговорил	5,7%

Таблица 19: Представи за ЕС

Представи за Европейския съюз	Българският етнос	Българските граждани
Свобода на придвижване	54,5%	50,2%
Общи граждански права	33,9%	34,0%
Общи демократични ценности	29,9%	28,3%
Достъп до европейско образование	23,4%	22,0%
Достъп до европейско финансиране	19,0%	15,8%
Защита от дискриминация	10,9%	11,3%
Общо законодателство	10,9%	10,7%
Обща политика	8,4%	8,9%
Общо културно наследство	8,2%	7,2%
Общи европейски институции	7,2%	7,2%
Общи символи – флаг, химн	3,7%	3,1%

⁸Сборът от процентите надхвърля 100, тъй като респондентите са посочвали по повече от един отговор.

⁹ И в този случай сборът от процентите надхвърля 100, тъй като респондентите са посочвали по повече от един отговор.

Започналите процеси на формиране на европейска идентичност и у представителите на българския етнос (подобно на българските граждани като цяло) се основават на първо място на осъзнаване на практическата страна и ползата от членството в ЕС като възможност за свободно придвижване, достъп до европейско образование, до европейско финансиране, все неща, които пряко касаят голяма част от българите, особено по-младите и тези, които активно пътуват или работят в други европейски страни.

1. 4. Локалната идентичност на българския етнос

Резултатите от проведеното през 2021 г. изследване показват, че локалната идентичност, т.е. идентификацията с населеното място, в което респондентите живеят, учат или работят, е важна за представителите на българския етнос, като заема трето място в структурата на идентичността им, посочена от 53,4% от изследваните лица, т.е. от повече от половината българи. При това, съпоставката на данните с тези за българските граждани като цяло показва дори леко, макар и минимално, нарастване на значимостта на локалната идентичност за българския етнос (53,4%) в сравнение със значимостта ѝ общо за българските граждани (52,5%).

Таблица 20: С какво свързвате вашата локална принадлежност

С какво свързвате вашата локална принадлежност?	Българският етнос	Българските граждани
Лични спомени и преживявания	57,9%	55,0%
Географско място	49,8%	46,1%
Лични социални контакти	45,0%	44,1%
История	38,7%	34,6%
Културно наследство	31,6%	28,1%
Места на историческа памет	23,7%	20,1%
Съвременни празници и събития	20,6%	18,3%
Диалект	18,2%	16,2%
Кухня	9,7%	10,0%
Не се идентифицирам с локална общност/локалната принадлежност не е важна за мен	1,5%	2,4%
Не зная/Не мога да преценя ¹¹	2,3%	3,3%

Локалната идентичност се оказва за българския етнос, по подобие на модела на формиране на неговата национална и европейска идентичност, изградена от три основни типа компоненти, изразяващи нейното *териториално, културно-историческо и социално съдържание и измерения*. Но макар и очертаваща се като много важна за самоидентификацията на българския етнос, доколкото над половината българи (53,4%) се идентифицират чрез локалната си принадлежност, тя все пак отстъпва по значимост

¹⁰ И в този случай сборът от процентите надхвърля 100, тъй като респондентите са посочвали по повече от един отговор.

¹¹ Сборът от процентите надхвърля 100, тъй като респондентите са посочвали по повече от един отговор.

на националната и наднационалната/европейската идентичност, заемайки третото място в структурата на идентичността на българския етнос.

1. 5. Етническата идентичност на съвременните българи

Както стана ясно, при българския етнос е налице едно своеобразно преплитане на етническа и национална идентичност, което се обуславя от това, че националната идентичност се разбира като етнически детерминирана от спецификата на водещия етнос в страната, т.е. българския, което в редица случаи води до отъждествяване на двата типа идентичност и използване на идентификацията „българин“ за обозначаване както на етническа, така и национална принадлежност. Поредното доказателство в тази посока е фактът, че съпоставката на основните индикатори за етническа и национална принадлежност при българския етнос показва голяма степен на съвпадение, поне в частта на определящите и най-важни индикатори за всеки от двата типа идентичност.

Таблица 21: Основни индикатори за етническа и национална принадлежност

<i>Кои са основните белези на вашата етническа принадлежност?</i>	Българският етнос	<i>Какво формира у вас чувство за принадлежност към българската нация?</i>	Българският етнос
Общ език	66,6%	Българският език	72,5%
Обща култура	57,8%	Националните културни традиции и обичаи	72,5%
Обща история и колективна памет	53,6%	Историческото минало и колективната памет	67,4%
Общ произход	46,4%	Православната религия	33,3%
Обща религия	40,4%	Държавните символи (знаме, химн)	31,9%
Музика	20,3%	Държавните институции и правов ред	7,3%
Храна	17,3%	Друго – родно място (тук съм роден); българското име	1,2%
Облекло	9,8%	Нямам чувство за принадлежност към българската нация	0,5%
Нямам чувство за етническа принадлежност/за мен етническата принадлежност не е важна	3,3%	Имам чувство за принадлежност към друга нация	0,1%
Не зная/Не мога да преценя ¹²	2,9%	Не отговорил	0,7%

Така макар от формално структурна гледна точка етническата идентичност да заема последното четвърто място в структурата на идентичността на българския етнос, в съдържателен план тя изпълнява важни детерминиращи идентификацията функции, доколкото задава съдържателната специфика на националната идентичност и от тази гледна точка се очертава като един също особено важен за българския етнос тип идентичност.

¹² Сборът от процентите надхвърля 100, тъй като респондентите са посочвали по повече от един отговор.

1. 6. Бъдещето на идентичността на съвременните българи

Таблица 22: Къде бихте искали да живеят бъдещите поколения на България

Къде бихте искали да живеят бъдещите поколения на България?	Българският етнос	Българските граждани
В България	78,9%	75,6%
В Европа	9,7%	12,3%
На друго място	1,8%	2,5%
Не зная/Не мога да преценя	9,6%	9,6%

Резултатите са категорични: 78,9% от българите заявяват, че биха желали децата им и бъдещите поколения на България да продължат да живеят в България и само 9,7% предпочитат техните деца да живеят в Европа. Отговорът „на друго място“ са избрали едва 1,8% от респондентите, поради което той е незначим. При това делът на българите, предпочели България като място за живот на бъдещите поколения надвишава дела на българските граждани, избрали същата опция, което потвърждава установения вече факт, че макар националната идентичност да е водеща, както за представителите на българския етнос, така и за българските граждани като цяло, при българите акцентът върху националната идентичност е по-силно изразен.

Като обобщение може да се каже, че за представителите на българския етнос днес определяща и водеща при самоидентификацията е националната идентичност, която се възприема от тях като етнонационална. Това е причината, макар за тях етническата идентичност да има своето значение, доколкото те се самоопределят именно като „българи“, като самостоятелно обособен компонент тя да заема едва четвъртото място в структурата на идентичността им. Тя обаче фигурира в структурата на идентичността и под друга форма, като задаваща параметрите на националната идентичност и дори нерядко е възприемана като тъждествена с нея. Във връзка с това, а и като следствие от еволюцията на представата за национална идентичност, за българите националната идентичност днес се оказва все повече изпълнена с културно съдържание и специфика, отколкото с институционални такива, а трансформацията на националната идентичност върви в посока на все по-голямото вращаване на етническата специфика и своеобразие в разбирането за национална идентичност и същевременно в посока на изтласкването на етническата идентичност на все по-задни позиции като самостоятелен компонент в структурата на идентичността на етноса. Другият не по-малко съществен аспект на трансформацията на идентичността на българския етнос намира израз в постепенното налагане на един нов структурен компонент, какъвто е съзнанието за европейска идентичност. Фактът, че 31,5% от представителите на българския етнос идентифицират себе си и като граждани на ЕС, 20,3% - като граждани на света, а 15,6% се идентифицират чрез региона на Балканите, показва, че и процесите на формиране на съзнание за наднационална идентичност вече са започнали и демонстрират устойчивост. В допълнение към това резултатите от изследването от 2021 г. по безспорен начин показват, че днес на ниво държава, България категорично се възприема от представителите на българския етнос като европейска държава, част от ЕС. Същевременно анализът на протичащите процеси на трансформация на идентичността при българския етнос показва ясно, че еволюцията на различните типове идентичност – национална, европейска, локална – върви в посока на налагане на един и същи модел на формиране на всеки от тези типове идентичност,

включващ най-общо три основни вида компоненти – териториален, културно-исторически и цивилизационен и социален, което обуславя консистентността на идентификацията като цяло, при която различните идентичности, формирани по сходен начин съществуват неконфликтно като отразяват различни аспекти на идентификацията. Тази обща посока на трансформацията на различните типове идентичност на българския етнос прави възможно взаимното им преплитане, проникване и допълване в процеса на еволюцията на идентичността, като на този етап структурата на идентичността на българския етнос може да бъде определена като хибридна, съчетаваща елементи на национална, наднационална (европейска, глобална и регионална), локална и етническа идентичност при водещата позиция и роля на националната идентичност, разбрана като етнонационална.

2. Съвременната идентичност на турския етнос

Според данните от последното преброяване на населението на Република България от 2021 г. хората с турски етнически произход в страната наброяват 508378 човека и съставляват 7,8% от населението на страната. Техният начин на самоидентификация се различава от този на българския етнос и със спецификата на своята идентификация (разгледана в аспекта национална – наднационална – етническа – локална) те допринасят за формирането на спецификата на съвременната идентичност на българските граждани като цяло.

2. 1. Структура на съвременната идентичност на турския етнос

Таблица 23: Структура на идентичността на турския и българския етноси и на съвременните български граждани

Тип идентичност	Турски етнос	Тип идентичност	Български етнос	Тип идентичност	Български граждани
Национална идентичност (български граждани)	74,3%	Национална идентичност (български граждани)	90,8%	Национална идентичност (български граждани)	84,7%
Наднационална идентичност (гражданин на ЕС, гражданин на света, представител на региона на Балканите)	60,3%	Наднационална идентичност (гражданин на ЕС, гражданин на света, представител на региона на Балканите)	67,4%	Наднационална идентичност (гражданин на ЕС, гражданин на света, представител на региона на Балканите)	65,0%
Локална идентичност	58,7%	Локална идентичност	53,4%	Локална идентичност	52,5%
Етническа идентичност	28,9%	Етническа идентичност	9,3%	Етническа идентичност	13,4%

Можем да определим съвременната идентичност на турския етнос като хибридна идентичност, съчетаваща елементи на национална, наднационална (европейска, глобална и регионална), локална и етническа идентичност, всяка от които е представена с различен дял в общата структура на идентичността, като при различните социодемографски групи на етноса различен тип идентичност се оказва водеща и с най-голяма значимост. Въпреки това може да се каже, че като цяло на този етап от развитието на обществото националната идентичност е водещата при самоидентификацията на турския етнос, като е представена с най-голям дял в

общата структура на идентичността на етноса. Наднационалната идентичност заема второто място в структурата на идентичността на представителите на турския етнос, а третото място се заема от локалната идентификация. Етническата идентичност всъщност е с най-нисък дял в структурата на идентичността на турския етнос. По този начин общата структура на идентичността на турския етнос се оказва изцяло сходна с общата структура на идентичността на българския етнос като ранжиране на различните типове идентичност и място, което заемат в общата структура на идентичността на етноса, независимо от различните дялове, с които са представени при българския и турския етноси. А това определя консистентността на идентификацията в българското общество в аспекта: национална – наднационална – етническа – локална идентичност, независимо от различната етническа определеност на съставлящите го общности и обуславя и консистентността и кохерентността на обществото.

2. 2. Националната идентичност на турския етнос

Таблица 24: Какво формира у вас чувство за принадлежност към българската нация – 2021 г.

Какво формира у вас чувство за принадлежност към българската нация	Турският етнос	Какво формира у вас чувство за принадлежност към българската нация	Българският етнос	Българските граждани
Българският език	35,5%	Българският език	72,5%	67,5%
Националните културни традиции и обичаи	28,9%	Националните културни традиции и обичаи	72,5%	65,2%
Историческото минало и колективната памет	25,6%	Историческото минало и колективната памет	67,4%	59,2%
Държавните символи (знаме, химн)	16,5%	Православната религия	33,3%	29,7%
Държавните институции и правов ред	14,9%	Държавните символи (знаме, химн)	31,9%	27,9%
Православната религия	3,3%	Държавните институции и правов ред	7,3%	8,4%
Друго	3,3%	Друго – родно място (тук съм роден); българското име	1,2%	0,9%
Не отговорил	14,0%	Не отговорил	0,7%	3,3%
Нямам чувство за принадлежност към българската нация	2,5%	Нямам чувство за принадлежност към българската нация	0,5%	1,4%
Имам чувство за принадлежност към друга нация	5,0%	Имам чувство за принадлежност към друга нация	0,1%	0,4% ¹³

Тези резултати са потвърждение, че за турския етнос националната идентичност не представлява такъв обединяващ идентичността на етноса център, какъвто е случаят с българския етнос, което се потвърждава и от факта, че сумарно неотговорилите, тези, които нямат чувство за принадлежност към българската нация и тези, които имат чувство за принадлежност към друга нация образуват близо една пета от представителите на турския етнос (21,5%). И въпреки това, съвпадението на основните индикатори за национална идентичност при българския и турския етноси – като типове индикатори и като приписваните им рангове според степента на значимост, която им се придава за националната

¹³ Тук сборът от процентите надхвърля 100, тъй като респондентите са посочвали по повече от един отговор.

идентификация – отразява консистентността на протичащите процеси на идентификация на национално ниво, независимо от спецификата на съставляващите обществото етноси.

Таблица 25: С какво се гордеете като гражданин на Република България - 2021г.

С какво се гордеете като гражданин на Република България	Турският етнос	С какво се гордеете като гражданин на Република България	Българският етнос	С какво се гордеете като гражданин на Република България	Българските граждани
С това, че мога да пътувам и да работя по света като гражданин на държава – член на ЕС	36,4%	С българската национална история	67,9%	С българската национална история	60,1%
С българската национална история	24,0%	С българската национална култура и изкуство	51,8%	С българските национални традиции и обичаи	44,7%
С българската национална култура и изкуство	24,0%	С българските национални традиции и обичаи	21,6%	С българската национална култура и изкуство	44,4%
С българските национални традиции и обичаи	19,0%	С българската национална наука	19,5%	С това, че мога да пътувам и да работя по света като гражданин на държава – член на ЕС	17,4%
С традициите и обичаите на моята етническа общност	19,0%	С българския национален спорт	17,6%	С българската национална наука	16,7%
С българския национален спорт	18,2%	С това, че мога да пътувам и да работя по света като гражданин на държава – член на ЕС	13,7%	С българския национален спорт	16,7%
С българската национална наука	11,6%	С традициите и обичаите на моята етническа общност	5,9%	С традициите и обичаите на моята етническа общност	7,8%
С нищо не се гордея	9,1%	С нищо не се гордея	3,1%	С нищо не се гордея	5,7%
С историческото минало на моята етническа общност	2,5%	С историческото минало на моята етническа общност	3,1%	С историческото минало на моята етническа общност	3,9%
Не отговорили	10,8%	Не отговорили	2,0%	Не отговорили	3,5%

Прави впечатление, че при представителите на турския етнос на първо място като повод за гордост излиза този особен индикатор - „това, че мога да пътувам и работя по света като гражданин на държава - член на ЕС“ – съчетание на индикатори за европейска и национална идентичност, като изразител на един специфичен феномен, когато формиращата се европейска идентичност се превръща в повод за национална гордост и един от индикаторите за национална идентичност. И едва след това идват индикаторите „българската национална история“, „българската национална култура и изкуство“, „българските национални традиции и обичаи“, които са водещи поводи за гордост и при българския етнос. Както се оказва, и при турския етнос се очертава този утилитарен аспект на съзнанието за европейска идентичност, който установихме и при българския етнос, но с доста по-висока степен на

значимост. Най-вероятно по-голямата значимост, която му придават представителите на турския етнос е свързана с това, че много от тях, особено в региони с високи нива на безработица, работят в чужбина като емигранти и това че са граждани на държава – член на ЕС им дава определени предимства, което обуславя акцента върху тази нова страна на националната идентичност. Но фактът, че на следващите места в скалата от индикатори за национална идентичност се подреждат *„българската национална история“*, *„българската национална култура и изкуство“*, *„българските национални традиции и обичаи“*, които са водещите поводи за гордост при българския етнос, подчертава още веднъж наличието на общо споделяно разбиране за „национално значимото“ и обща базисна представа за националната идентичност, което е показател за консистентността на идентификацията с националната общност в рамките на българското общество при различните етнически общности. Но все пак не можем да отменим и факта, че тези индикатори за национална идентичност са посочени от представителите на турския етнос със значително по-ниски дялове, което е показател за по-ниската въпреки всичко степен на значимост, която представителите на този етнос придават на националната идентичност в сравнение с представителите на българския етнос.

Прави впечатление и още нещо – значително по-съществената роля, която се приписва на „традициите и обичаите на моята етническа общност“ като повод за национална гордост, в което всъщност проличава стремежът традициите и обичаите на етническата общност да се представят като част от национално значимото, като част от националните традиции и обичаи и като индикатор и за национална, освен етническа, идентичност, с което да се подчертае мястото на етноса като част от националната общност. В същото време се забелязва, че „историческото минало на етническата общност“ не се разглежда като повод за национална гордост, доколкото е посочено с дял, който е под статистическата грешка. Открояват се също така високите дялове на хората, които не се гордеят с нищо (9,1%) и неотговорилите (10,8%), които сумарно образуват дял от 19,9%, който е много сходен с дела на хората, които не потвърждават формирано чувство за национална принадлежност към българската нация при отговорите на предходния въпрос (21,5%).

Таблица 26: Сила на чувството за принадлежност към България 2021г.

Колко силно е чувството ви за принадлежност към България?	Турският етнос 2021 г.	Българският етнос 2021 г.
Много силно	21,5%	51,0%
Силно	57,9%	40,5%
Слабо	10,7%	3,5%
Много слабо	1,7%	0,9%
Не зная/Не мога да преценя	8,3%	4,1%

Таблица 27: Смятате ли България за своя родина – 2021 г.

Смятате ли България за своя родина?	Турският етнос	Българският етнос	Българските граждани
Да, защото тук съм роден	63,6%	59,0%	60,3%
Да, защото тук се чувствам „у дома“	25,6%	33,7%	30,6%
Да, защото тук живея	7,4%	6,4%	7,4%
Да, защото тук е моят род, семейство	-	-	0,5%

Не чувствам България като своя родина	-	0,4%	0,7%
Смятам друга страна за своя родина	-	-	0%
Не зная/Не мога да преценя	3,3%	0,4%	0,6%

В заключение може да се каже, че независимо от всички специфики при идентификацията с националната общност, характерни за турския етнос, независимо от наличието на реална конкуренция между националната и етническата идентичности за водещата роля при идентификацията на етноса, еволюцията на идентичността и всички процеси на трансформация на идентичността при турския етнос вървят в посока на все по-категоричното изтласкване на етническата идентичност на все по-задни позиции до последното място в структурата на идентичността днес. Докато националната идентичност, макар и да няма същата значимост както за българския етнос, но подобно на него заема с най-голям дял водещата позиция в структурата на идентичността на турския етнос днес, с тази разлика, че въпреки всичко тя все още не успява да се превърне в обединяващото идентификацията на етноса ядро. И въпреки това, съвпадението на основните индикатори за национална идентичност при българския и турския етноси - като типове индикатори и като приписваните им рангове според степента на значимост, която им се придава за националната идентификация – отразява консистентността на протичащите процеси на идентификация на национално ниво, независимо от спецификата на съставляващите обществото етноси. Поради това може да се твърди, че трансформацията на националната идентичност при турския и българския етноси върви в една и съща посока във времето, въпреки наличието на някои етнически специфики.

2. 3. Европейската идентичност на турския етнос

Таблица 28: Как виждате мястото на България на световната геополитическа карта – 2021 г.

Как виждате мястото на България на световната геополитическа карта?	Турският етнос	Българският етнос
Държава член на ЕС	49,6%	46,1%
Балканска страна на кръстопът между Запада и Изтока	20,7%	34,5%
Страна, ориентирана към активно сътрудничество с Руската федерация	5,0%	8,1%
Страна, ориентирана към активно сътрудничество със САЩ	0,8%	2,3%
Друго	1,7%	1,1%
Не зная/Не мога да преценя	22,3%	8,0%

Таблица 29: Фактори, свързващи България с Европа

Фактори, свързващи България с Европа	Турският етнос	Фактори, свързващи България с Европа	Българският етнос
Географско положение	47,1%	Географско положение	62,5%
Общо икономическо развитие	19,8%	Историческо минало	34,5%

Обща политика и законодателство	18,2%	Културно наследство	27,2%
Историческо минало	18,2%	Общо икономическо развитие	20,7%
Културно наследство	15,7%	Обща политика и законодателство	19,2%
Общи ценности	14,0%	Общи ценности	19,0%
Нищо не ни свързва с Европа	2,5%	Нищо не ни свързва с Европа	2,1%
Не знае/Не отговорил	14,9%	Не знае/Не отговорил	5,5% ¹⁴

Тези разлики са показателни за спецификата на идентификацията с Европа при представителите на турския и българския етноси, т.е. ако за представителите на българския етнос идентификацията с Европа е по-скоро идентификация с Европа като континент и цивилизация, за турския етнос идентификацията с Европа е по-скоро идентификация с ЕС като политическа и икономическа организация на европейските страни.

Таблица 30: Представи за Европа

Представи за Европа	Турският етнос	Представи за Европа	Българският етнос
Висок жизнен стандарт	29,8%	Географско място (континент)	43,3%
Географско място (континент)	22,3%	Културно наследство	27,4%
Място, където искам да живея	20,7%	Цивилизация	23,7%
Етническо, културно и религиозно многообразие	17,4%	Висок жизнен стандарт	23,0%
Икономически съюз	13,2%	Икономически съюз	21,3%
Политически съюз	12,4%	История	21,2%
Културно наследство	12,4%	Етническо, културно и религиозно многообразие	14,9%
Цивилизация	12,4%	Политически съюз	14,6%
История	11,6%	Място, където искам да живея	14,3%
Убежище за мигранти и бежанци	6,6%	Християнска религия	7,8%
Място, където не искам да живея	5,8%	Убежище за мигранти и бежанци	7,1%
Християнска религия	3,3%	Място, където не искам да живея	5,8%
Не знае/Не отговорил	11,5%	Не знае/Не отговорил ¹⁵	3,9%

Европа е за представителите на турския етнос преди всичко Европейски съюз и свързаните с него жизнен стандарт, специфики, правила и норми на обществен живот и едва след това континент, цивилизация, история и култура.

¹⁴Сборът от процентите надхвърля 100, тъй като респондентите са посочвали по повече от един отговор.

¹⁵ И в този случай сборът от процентите надхвърля 100, тъй като респондентите са посочвали по повече от един отговор.

Таблица 31: Представи за ЕС

Представи за Европейския съюз	Турският етнос	Представи за Европейския съюз	Българският етнос
Общи граждански права	37,2%	Свобода на придвижване	54,5%
Свобода на придвижване	28,9%	Общи граждански права	33,9%
Общи демократични ценности	21,5%	Общи демократични ценности	29,9%
Достъп до европейско образование	17,4%	Достъп до европейско образование	23,4%
Защита от дискриминация	9,9%	Достъп до европейско финансиране	19,0%
Общо законодателство	9,9%	Защита от дискриминация	10,9%
Достъп до европейско финансиране	9,1%	Общо законодателство	10,9%
Обща политика	7,4%	Обща политика	8,4%
Общи европейски институции	7,4%	Общо културно наследство	8,2%
Общо културно наследство	5,0%	Общи европейски институции	7,2%
Общи символи – флаг, химн	1,7%	Общи символи – флаг, химн	3,7%
Не знае/Не отговорил	18,2%	Не знае/Не отговорил ¹⁶	4,2%

Като обобщение може да се каже, че започналите процеси на формиране на европейска идентичност и у представителите на турския етнос (подобно на българския) се основават на първо място на осъзнаване на практическата страна и ползата от членството в ЕС като общи граждански права, свобода на придвижване, защита от дискриминация, достъп до европейско образование, до европейско финансиране, все неща, които пряко касаят голяма част от представителите на турския етнос, особено тези, които активно пътуват, работят или учат в други европейски страни. Тук виждаме, аналогично на ситуацията при българския етнос, как изхождайки от утилитарното, започващата да се формира европейска идентичност се превръща в повод и за национална гордост, доколкото страната ни е член на ЕС и как връзката с Европа присъства като измерение и на съвременната национална идентичност на турския етнос.

2. 4. Локалната идентичност на турския етнос

Таблица 32: С какво свързвате вашата локална принадлежност

С какво свързвате вашата локална принадлежност?	Турският етнос	С какво свързвате вашата локална принадлежност?	Българският етнос
Лични спомени и преживявания	47,9%	Лични спомени и преживявания	57,9%
Лични социални контакти	33,9%	Географско място	49,8%
Географско място	31,4%	Лични социални контакти	45,0%
История	21,5%	История	38,7%
Културно наследство	18,2%	Културно наследство	31,6%
Съвременни празници и събития	16,5%	Места на историческа памет	23,7%
Кухня	9,1%	Съвременни празници и събития	20,6%
Диалект	8,3%	Диалект	18,2%

¹⁶ И в този случай сборът от процентите надхвърля 100, тъй като респондентите са посочвали по повече от един отговор.

Места на историческа памет	6,6%	Кухня	9,7%
Не се идентифицирам с локална общност/локалната принадлежност не е важна за мен	1,7%	Не се идентифицирам с локална общност/локалната принадлежност не е важна за мен	1,5%
Не зная/Не мога да преценя	10,0%	Не зная/Не мога да преценя ¹⁷	2,3%

Локалната идентичност на турския етнос, по подобие на модела на формиране на неговата национална и европейска идентичност, е също изградена от три основни типа компоненти, изразяващи нейното *териториално, културно-историческо и социално съдържание и измерения*. Локалната идентичност се очертава като много важна за самоидентификацията на турския етнос, на първо място защото повече от половината представители на етноса (58,7%) се идентифицират по този начин, на второ място, защото тя се оказва почти равностойна по значимост на наднационалната като цяло идентичност на етноса и на трето място, защото тя определено изпреварва по значимост европейската идентичност на турския етнос. Но въпреки изключителната си важност за идентификацията на турския етнос, тя все пак отстъпва по значимост на националната идентичност, заемайки в крайна сметка третото място в структурата на идентичността на турския етнос след националната и наднационалната.

2. 5. Етническата идентичност на турския етнос

Таблица 33: Основни индикатори за етническа принадлежност

Кои са основните белези на вашата етническа принадлежност?	Турският етнос	Кои са основните белези на вашата етническа принадлежност?	Българският етнос
Обща култура	42,1%	Общ език	66,6%
Общ език	36,4%	Обща култура	57,8%
Обща религия	33,1%	Обща история и колективна памет	53,6%
Общ произход	23,1%	Общ произход	46,4%
Музика	19,0%	Обща религия	40,4%
Обща история и колективна памет	17,4%	Музика	20,3%
Храна	12,4%	Храна	17,3%
Облекло	9,9%	Облекло	9,8%
Нямам чувство за етническа принадлежност/за мен етническата принадлежност не е важна	11,6%	Нямам чувство за етническа принадлежност/за мен етническата принадлежност не е важна	3,3%
Не зная/Не мога да преценя	4,2%	Не зная/Не мога да преценя ¹⁸	2,9%

Макар от формално структурна гледна точка етническата идентичност да заема последното четвърто място в структурата на идентичността на турския етнос, в съдържателен план тя изпълнява важни детерминиращи идентификацията на етноса функции и от тази гледна точка се очертава като един особено важен за турския етнос тип идентичност.

¹⁷ Сборът от процентите надхвърля 100, тъй като респондентите са посочвали по повече от един отговор.

¹⁸ Сборът от процентите надхвърля 100, тъй като респондентите са посочвали по повече от един отговор.

2. 6. Бъдещето на идентичността на турския етнос

Таблица 34: Къде бихте искали да живеят бъдещите поколения на България

Къде бихте искали да живеят бъдещите поколения на България?	Турският етнос	Българският етнос
В България	56,2%	78,9%
В Европа	27,3%	9,7%
На друго място	6,6%	1,8%
Не зная/Не мога да преценя	9,9%	9,6%

Резултатите показват, че повече от половината от представителите на турския етнос (56,2%) заявяват, че биха желали децата им и бъдещите поколения на България да продължат да живеят в България. Отговорът „Европа“ събира двойно по-нисък дял (27,3%). Тези резултати напълно съответстват, от една страна, на по-ниската значимост, която националната идентичност има за турския етнос в сравнение с българския, поради което и делът на желаещите децата им да останат да живеят в България е по-нисък в сравнение с този при българския етнос. Но от друга страна, те потвърждават водещия въпреки всичко дял на националната идентичност в общата структура на идентичността на турския етнос и второто място заемано от наднационалната идентичност, повече от половината от която представлява идентификацията с Европа с дял от 31,4%, който напълно съответства на дела на представителите на турския етнос, заявили че желаят децата им и бъдещите поколения на България да живеят в Европа (27,3%). Делът на избралите опцията „друго място“ е значително по-нисък (6,6%), но поради липсата на допълнителни конкретизации в отговорите, е невъзможно да бъде установено какво точно се има предвид под „друго място“. А дяловете на неотговорилите са приблизително еднакви при представителите на българския и турския етноси. И въпреки всички различия при отговорите на представителите на българския и турския етноси, очевидно е, че преобладаващите дялове и от двата етноса предпочитат децата им да продължат да живеят в България, което отразява водещото място на националната идентичност в общата структура на идентичността и при двата етноса, независимо от наличието на етнически разлики и специфики.

Най-голям дял от избралите България като място за живот на бъдещите поколения са жени (67,3%), домакини (80,0%), във възрастовата група 51-65 г. (65,7%), без образование (66,7%), т.е. става дума за хора по-скоро с нисък социален статус и липса на образование. Докато най-ниските дялове на заявिलите желание децата им и бъдещите поколения да останат да живеят в България са от средите на учащите (16,7%), с начално образование (42,9%) и във възрастовата група 18-30 г. (50,0%), което на практика очертава най-младите представители на турския етнос като хората в най-ниска степен желаещи бъдещите поколения на България да останат да живеят в България. **Тези резултати са показателни за бъдещето на националната идентичност на турския етнос, което очевидно ще бъде в посока на нейното намаляващо значение за следващото поколение представители на етноса.**

В същото време най-голям дял от избралите Европа, като място за живот на децата си и бъдещите поколения на България са мъже (36,2%), на възраст 18-30 г. (32,5%), със средно образование (38,2%), учащи (83,3%), т.е. най-младите представители на етноса се очертават като най-силно желаещите децата им да живеят в Европа, което потвърждава факта, че при следващите поколения на турския етнос промените в структурата на идентичността ще са в посока на намаляващо значение на националната идентичност и засилващо се значение на

европейската идентичност. Докато най-ниските дялове на желаещите децата им да живеят в Европа са сред жените (15,4%), които са без образование (0%) и са безработни (0%), т.е. отново лицата с най-нисък социален статус и без образование се очертават като в най-ниска степен желаещи децата им и бъдещите поколения на България да живеят в Европа.

В заключение, структурата на идентичността на турския етнос се очертава като хибридна структура, съчетаваща елементи на национална, наднационална (европейска, глобална и регионална), локална и етническа идентичност, всяка от които е представена с различен дял в общата структура на идентичността, като при различните социодемографски групи на етноса, също както и в различни ситуации, различен тип идентичност се оказва водеща и с най-голяма значимост. Това обуславя по-аморфната и „разсеяна“ като цяло структура на идентичността на турския етнос (т.е. липсата на строго структуриране) и факта, че националната идентичност не успява да изпълни ролята на обединяващ идентичността на етноса център, каквато е ситуацията при българския етнос. Но независимо от това националната идентичност все пак е представена с най-голям дял в общата структура на идентичността на етноса, следвана от наднационалната и локалната, докато етническата идентичност, въпреки заявките в определени ситуации да бъде водеща, в крайна сметка остава на последно място в структурата на идентичността на етноса с най-нисък дял. Така общата структура на идентичността на турския етнос се очертава като сходна с общата структура на идентичността на българския етнос от гледна точка на типовете идентичност, които включва, начина им на ранжиране и мястото, което заемат в общата структура на идентичността на етноса, независимо от различните дялове, с които са представени при всеки от двата етноса. А това определя консистентността на идентификацията в българското общество и е предпоставка за кохерентността на обществото и възможността за толерантно взаимодействие между различните етноси. Същевременно по-ниският като цяло дял, с който националната идентичност е представена в общата структура на идентичността на турския етнос в сравнение с българския, е показател за по-ниската все пак значимост на националната идентичност за турския етнос в сравнение със значимостта ѝ за българския етнос, което пък отразява спецификата на процесите на идентификация при турския етнос и определя етнокултурното своеобразие на етноса.

3. Съвременната идентичност на ромския етнос

Според данните от последното преброяване на населението на Република България от 2021 г. представителите на ромския етнос в страната наброяват 266720 човека и съставляват 4,1% от населението на страната. И въпреки множеството въпроси, които повдига тяхната самоидентификация при преброяванията на населението и като следствие от това установяването на точния им брой, факт е, че те са третият по големина етнос в страната. Начинът им самоидентификация, разгледан в интересувания ни аспект *национална – наднационална – етническа – локална идентичност*, съществено се различава от този както на българския, така и на турския етноси, като по този начин допринася за формирането на спецификата на съвременната идентичност на българските граждани като цяло.

3. 1. Структура на съвременната идентичност на ромския етнос

Таблица 35: Структура на идентичността на българския, турския и ромския етноси

Тип идентичност	Ромски етнос	Тип идентичност	Български етнос	Тип идентичност	Турски етнос
Национална идентичност (български гражданин)	86,9%	Национална идентичност (български гражданин)	90,8%	Национална идентичност (български гражданин)	74,3%
Наднационална идентичност (гражданин на ЕС, гражданин на света, представител на региона на Балканите)	70,5%	Наднационална идентичност (гражданин на ЕС, гражданин на света, представител на региона на Балканите)	67,4%	Наднационална идентичност (гражданин на ЕС, гражданин на света, представител на региона на Балканите)	60,3%
Етническа идентичност	42,6%	Локална идентичност	53,4%	Локална идентичност	58,7%
Локална идентичност	31,2%	Етническа идентичност	9,3%	Етническа идентичност	28,9%

Можем да изведем структурата на идентичността на ромския етнос като хибридна структура, *съчетаваща елементи на национална, наднационална (европейска, глобална и регионална), етническа и локална идентичност*, ранжирани в този ред в зависимост от дяловете, с които са представени.

Както се вижда от представените в таблицата данни, структурата на идентичността на ромския етнос показва както близост, така и различие от структурите на идентичността на българския и турския етноси. Очевидно е, че и при трите етноса двете водещи позиции в структурите на идентичностите им се заемат от националната и наднационалната идентичност. Това реално показва, че най-голяма значимост на този етап от развитието на българското общество има националната идентичност за всички негови представители, независимо от етническата им принадлежност и независимо от всички протичащи в света процеси и настъпващи промени. Но то също така показва, че осъществяващите се процеси на глобализация вече имат реално отражение върху процесите на формиране на идентичност, което води до това, че при всички изследвани етнически общности наднационалната идентичност вече присъства като компонент в структурата на идентичността, при това заемайки второто място, което говори за нейната все по-нарастваща значимост. Разликата в структурата на идентичността на ромския етнос спрямо българския и турския касае останалите два компонента – етническата и локалната идентичност. Очевидно е, че за ромския етнос много по-голямо значение има етническата идентичност, докато локалната е с най-ниска степен на значимост, докато при българския и турския етноси нещата стоят по точно обратния начин – за тях етническата идентичност е с най-ниска степен на значимост (макар и по различни причини), докато локалната има по-голямо значение за процесите на идентификация на ниво етнос. По-голямата значимост, която представителите на ромския етнос придават на етническата идентичност се подчертава и от значително по-високия дял, с който тя е представена в структурата на идентичността на етноса в сравнение с дела на етническата идентичност в структурите на идентичността на българския и турския етноси. Всички тези различия очертават спецификата на ромската идентификация в аспекта *национална* –

наднационална – етническа – локална идентичност, но те също така разкриват основата на сходствата при идентификацията на различните етнически общности в българското общество, което е едно от основанията за липсата на екстремни противопоставяния и конфликти на етническа основа, каквито наблюдаваме на много други места по света и които водят до междуетнически войни, масови убийства и унищожение на цели общности.

3. 2. Националната идентичност на ромския етнос

Таблица 36: Какво формира у вас чувство за принадлежност към българската нация – 2021 г.

Какво формира у вас чувство за принадлежност към българската нация	Ромският етнос	Какво формира у вас чувство за принадлежност към българската нация	Турският етнос	Какво формира у вас чувство за принадлежност към българската нация	Българският етнос
Българският език	59,0%	Българският език	35,5%	Българският език	72,5%
Националните културни традиции и обичаи	31,1%	Националните културни традиции и обичаи	28,9%	Националните културни традиции и обичаи	72,5%
Историческото минало и колективната памет	26,2%	Историческото минало и колективната памет	25,6%	Историческото минало и колективната памет	67,4%
Православната религия	24,6%	Държавните символи (знаме, химн)	16,5%	Православната религия	33,3%
Държавните символи (знаме, химн)	14,8%	Държавните институции и правов ред	14,9%	Държавните символи (знаме, химн)	31,9%
Държавните институции и правов ред	8,2%	Православната религия	3,3%	Държавните институции и правов ред	7,3%
Друго	-	Друго	3,3%	Друго – родно място (тук съм роден); българското име	1,2%
Не отговорил	11,5%	Не отговорил	14,0%	Не отговорил	0,7%
Нямам чувство за принадлежност към българската нация	4,9%	Нямам чувство за принадлежност към българската нация	2,5%	Нямам чувство за принадлежност към българската нация	0,5%
Имам чувство за принадлежност към друга нация	1,6%	Имам чувство за принадлежност към друга нация	5,0%	Имам чувство за принадлежност към друга нация	0,1% ¹⁹

Тези резултати са потвърждение, че макар националната идентичност да изпълнява водеща и ключова роля за идентификацията на ромския етнос на този етап от развитието на българското общество, тя все пак няма същата степен на значимост за ромския етнос, както за българския, но пък от друга страна, е очевидно, че има по-голяма значимост отколкото е значимостта, която ѝ приписва турския етнос. Всички тези различия са донякъде и логични, и разбираеми, и обясними, доколкото за българския етнос, поради факта, че етническата специфика задава параметрите на националната идентичност, двата типа идентичност – етническа и национална – в известна степен се отъждествяват и препокриват, поради което националната идентичност заема винаги водещата позиция при идентификацията, докато при ромския и турски етноси, като малцинствени етноси, националната и етническата идентичност са в постоянна конкуренция, поради стремежът на всеки етнос да докаже и отстои своята

¹⁹Тук сборът от процентите надхвърля 100, тъй като респондентите са посочвали по повече от един отговор.

етнокултурна специфика в рамките на националната държава. Но в крайна сметка съвпадението на основните индикатори за национална идентичност и при трите етноса - като типове индикатори и като приписваните им рангове според степента на значимост, която им се придава за националната идентификация – отразява консистентността на протичащите процеси на идентификация на национално ниво, независимо от спецификата на съставляващите обществото етноси.

Таблица 37: С какво се гордеете като гражданин на Република България - 2021г.

С какво се гордеете като гражданин на Република България	Ромският етнос	С какво се гордеете като гражданин на Република България	Турският етнос	С какво се гордеете като гражданин на Република България	Българският етнос
С това, че мога да пътувам и да работя по света като гражданин на държава – член на ЕС	31,1%	С това, че мога да пътувам и да работя по света като гражданин на държава – член на ЕС	36,4%	С българската национална история	67,9%
С българската национална история	29,5%	С българската национална история	24,0%	С българската национална култура и изкуство	51,8%
С традициите и обичаите на моята етническа общност	24,6%	С българската национална култура и изкуство	24,0%	С българските национални традиции и обичаи	21,6%
С българските национални традиции и обичаи	19,7%	С българските национални традиции и обичаи	19,0%	С българската национална наука	19,5%
С българската национална култура и изкуство	11,5%	С традициите и обичаите на моята етническа общност	19,0%	С българския национален спорт	17,6%
С историческото минало на моята етническа общност	11,5%	С българския национален спорт	18,2%	С това, че мога да пътувам и да работя по света като гражданин на държава – член на ЕС	13,7%
С българския национален спорт	9,8%	С българската национална наука	11,6%	С традициите и обичаите на моята етническа общност	5,9%
С нищо не се гордея	18,0%	С нищо не се гордея	9,1%	С нищо не се гордея	3,1%
С българската национална наука	-	С историческото минало на моята етническа общност	2,5%	С историческото минало на моята етническа общност	3,1%
Не отговорили	4,9%	Не отговорили	10,8%	Не отговорили	2,0%

Прави впечатление, че и при представителите на ромския етнос, както и при представителите на турския, на първо място като повод за гордост излиза индикаторът „това, че мога да пътувам и работя по света като гражданин на държава - член на ЕС“ като изразител на факта, че формиращата се европейска идентичност започва да се превръща в повод и за национална гордост и един от индикаторите за национална идентичност. С други думи и при ромския етнос се очертава този утилитарен аспект на съзнанието за европейска идентичност, който установихме и при българския и турския етноси, с тази разлика, че ромският етнос, подобно на турския и за разлика от българския, му придава доста висока

степен на значимост. Обяснението, както и при турския етнос, най-вероятно е свързано с това, че много от ромите, особено в региони с високи нива на безработица, работят в чужбина като емигранти и това че са граждани на държава – член на ЕС им дава определени предимства, което обуславя акцента върху тази нова страна на националната идентичност.

И при ромите, както и при представителите на турския етнос, прави впечатление и значително по-съществената роля, която се приписва на *„традициите и обичаите на моята етническа общност“* като повод за национална гордост, при това много по-ясно заявена, доколкото заема доста по-предно място в скалата от индикатори за национална гордост на представителите на ромския етнос. Този факт всъщност представлява израз на стремежа традициите и обичаите на етническата общност да се представят като част от национално значимото, като част от националните традиции и обичаи и като индикатор и за национална, освен етническа идентичност, с което да се подчертае мястото на етноса като част от националната общност. Като продължение на този стремеж е и обстоятелството, че *„историческото минало на етническата общност“* също се разглежда като повод за национална гордост, макар и заемащо доста по-задно място в скалата от индикатори за гордост на ромския етнос. Но така или иначе, фактът, че то присъства сред поводите за гордост на ромския етнос, отразява спецификата и отличието на ромския етнос от останалите етноси в страната, доколкото този индикатор за българския етнос е с много ниска степен на значимост, поради отъждествяването на историческото минало на етническата общност с националното историческо минало, а за турския етнос това изобщо не е повод за гордост.

Но наред с тези отличия и специфики на ромския етнос, когато извежда своите поводи за национална гордост, се открояват и общите с другите етноси индикатори и поводи за гордост, а именно *„българската национална история“*, *„българската национална култура и изкуство“*, *„българските национални традиции и обичаи“*, *„българският национален спорт“*, които са сред поводите за гордост и при българския и турския етноси. Тази общност на индикаторите за национална гордост подчертава още веднъж наличието на общо споделено разбиране за национално значимото и обща базисна представа за националната идентичност, което е показател за консистентността на идентификацията с националната общност в рамките на българското общество и при различните етнически общности. Но все пак не можем да не отбележим, че тези индикатори за национална идентичност са посочени от представителите на ромския етнос със значително по-ниски дялове в сравнение с представителите на българския етнос, което е показател за по-ниската въпреки всичко степен на значимост, която представителите на този етнос придават на националната идентичност в сравнение с представителите на българския етнос. В потвърждение на този извод е и фактът, че *„българската национална наука“*, например, не се признава от тях като повод за национална гордост.

Открояват се също така и два пъти по-високите в сравнение с представителите на турския етнос и шест пъти по-високите в сравнение с представителите на българския етнос дялове на ромите, които не се гордеят с нищо (18,0%). Този процент е идентичен с дела на хората, които не потвърждават формирано чувство за национална принадлежност към българската нация при отговорите на предходния въпрос (18,0% - сумата от отговори „нямам чувство за принадлежност към българската нация“, „имам чувство за принадлежност към друга нация“ и „не отговорил“).

С други думи, макар националната идентичност да е важна за ромския етнос и да заема водещата позиция в общата структура на идентичността му, което се потвърждава и от множеството поводи за национална гордост, които представителите на ромския етнос споделят, очевидно е, че за тях и етническата идентичност е също така важна, което е

причината сред поводите за национална гордост да присъстват и такива, препращащи към традициите, обичаите и историческото минало на етноса и които всъщност представляват опит да се обоснове и защити мястото и значението на етноса в националната общност.

Таблица 38: Сила на чувството за принадлежност към България

Колко силно е чувството ви за принадлежност към България?	Ромският етнос 2021 г.	Турският етнос 2021 г.	Българският етнос 2021 г.
Много силно	34,4%	21,5%	51,0%
Силно	27,9%	57,9%	40,5%
Слабо	13,1%	10,7%	3,5%
Много слабо	8,2%	1,7%	0,9%
Не зная/Не мога да преценя	16,4%	8,3%	4,1%

Таблица 39: Смятате ли България за своя родина – 2021 г.

Смятате ли България за своя родина?	Ромският етнос	Турският етнос	Българският етнос
Да, защото тук съм роден	57,4%	63,6%	59,0%
Да, защото тук се чувствам „у дома“	21,3%	25,6%	33,7%
Да, защото тук живея	13,1%	7,4%	6,4%
Да, защото тук е моят род, семейство	-	-	-
Не чувствам България като своя родина	6,6%	-	0,4%
Смятам друга страна за своя родина	-	-	-
Не зная/Не мога да преценя	1,6%	3,3%	0,4%

Като обобщение може да се каже, че промените и трансформациите в структурата на идентичността на ромския етнос във времето са довели до това, че днес националната идентичност изпълнява водещата и ключова роля при колективната идентификация на етноса. И макар тя да няма същата степен на значимост за ромския етнос каквато е значимостта на националната идентичност за българския етнос, факт е, че когато става дума за конструиране на национална идентичност, ромският етнос е по-близък до българския, отколкото до турския и отколкото е турският до българския. Съвпадението на основните индикатори за национална идентичност и при трите етноса - като типове индикатори и като приписваните им рангове според степенята на значимост, която им се придава за националната идентификация – отразява обаче консистентността на протичащите процеси на идентификация на национално ниво, независимо от спецификите на идентификацията при различните етноси, което създава кохерентността на обществото и прави възможно толерантното съжителство и взаимодействие между различните етноси. Тази общност на индикаторите за национална идентичност откроява наличието на общо споделяно разбиране за национално значимото и обща базисна представа за националната идентичност, което е показател за консистентността на идентификацията с националната общност в рамките на българското общество и при различните

етнически общности. Поради това може да се твърди, че трансформацията на националната идентичност при различните етноси в българското общество върви в една и съща посока във времето, въпреки наличието на етнически специфики. Тази именно трансформация, на която е била подложена националната идентичност на ромския етнос през годините под въздействие на протичащите процеси на глобализация, е довела и до обособяването на един нов компонент в структурата на неговата национална идентичност - съзнанието за европейска идентичност. Този, както го определих „парадокс“ на националната идентичност, доколкото именно като национална идентичност тя днес включва в себе си и наднационални компоненти, води до това, че, националната идентичност на ромския етнос започва да се променя не само структурно, но и съдържателно, като все повече се освобождава от институционалното и се изпълва с културно съдържание. Но този „парадокс“ на националната идентичност има още една много важна последица, а именно, води до това, че националната идентичност се налага все повече като водеща и ключова за етноса, защото, когато общностите, чрез които етносът се идентифицира стават все повече, в крайна сметка се стига до идентифицирането с една общност, която стои над тях и ги обединява, което в случая се изразява в това, че доколкото днес все по-ясно започват да се открояват процесите на формиране на европейска идентичност като наднационална структура, то очевидно в една такава ситуация, макар етническата диференциация на национално ниво да не се изключва, все по-голяма значимост започва да придобива по-високото ниво на общност при процесите на идентификация, т.е. идентификацията с националната общност, над която започва да се надстройва новият тип идентификация с наднационалните общности. Вследствие на това може да бъде открита и една трета последица от този „парадокс“ на националната идентичност – става дума за това, че еволюцията в структурата на идентичността на етноса води до това, че наднационалният компонент в структурата на националната идентичност не остава само на това ниво, но излиза и извън нея и формира едно ново ниво в структурата на идентичността на етноса – нивото на наднационалната идентичност, на която е посветен следващият параграф от дисертацията, в нейното конкретно проявление на европейска идентичност.

3. 3. Европейската идентичност на ромския етнос

Както се видя от представените до тук данни, втора като дял в общата структура на идентичността на ромския етнос се очерта **идентификацията с наднационални структури** с общ дял от 70,5%, представена от идентификациите: „гражданин на ЕС“ (37,7%), „гражданин на света“ (19,7%) и „свързан с региона на Балканите“ (доколкото става дума за наднационална структура с дял от 13,1%). Това показва важността на европейската идентичност като една новосформираща се идентичност на ромския етнос днес.

Таблица 40: Как виждате мястото на България на световната геополитическа карта – 2021 г.

Как виждате мястото на България на световната геополитическа карта?	Ромският етнос	Турският етнос	Българският етнос
Държава член на ЕС	31,1%	49,6%	46,1%
Балканска страна на кръстопът между Запада и Изтока	34,4%	20,7%	34,5%

Страна, ориентирана към активно сътрудничество с Руската федерация	8,2%	5,0%	8,1%
Страна, ориентирана към активно сътрудничество със САЩ	1,6%	0,8%	2,3%
Друго	1,6%	1,7%	1,1%
Не зная/Не мога да преценя	23,0%	22,3%	8,0%

Както се вижда от представените данни, ромският етнос е единственият, за когото представата за България като Балканска страна на кръстопът между Изтока и Запада е водеща с дял от 34,4%. Въпреки това дялът на представителите на ромския етнос, които възприемат страната ни като държава член на ЕС, е почти равностоен, макар и много малко по-нисък – 31,1%. И все пак този дял е значително по-нисък от дяловете на представителите на българския и турския етноси, споделящи същото мнение. Всичко това означава, че макар представителите на ромския етнос безспорно да подкрепят външнополитическата ориентация на страната ни към ЕС, при тях е по-изразен и акцента върху нейните специфики като Балканска страна, която заема кръстопътно положение между Изтока и Запада. Многократно по-ниски са дяловете на представителите на ромския етнос, които гледат на България като на страна, ориентирана към активно сътрудничество с Руската федерация (8,2%), а дяловете на тези, които възприемат като страна, ориентирана към активно сътрудничество със САЩ (1,6%) са статистически незначими. И при ромския етнос, подобно на турския и за разлика от българския, е изключително висок дялът на хората, които нямат мнение по въпроса – близо една четвърт (23,0%). Но независимо от всички констатирани специфики в разбирането на различните етноси за външнополитическата ориентация на страната ни, очевидно е, че има консенсус относно това, че мястото на България на световната геополитическа карта безспорно е на страна член на ЕС. В това отношение и трите етноса са единодушни.

Таблица 41: Фактори, свързващи България с Европа

Фактори, свързващи България с Европа	Ромският етнос	Фактори, свързващи България с Европа	Турският етнос	Фактори, свързващи България с Европа	Българският етнос
Географско положение	41,0%	Географско положение	47,1%	Географско положение	62,5%
Общо икономическо развитие	19,7%	Общо икономическо развитие	19,8%	Историческо минало	34,5%
Културно наследство	14,8%	Обща политика и законодателство	18,2%	Културно наследство	27,2%
Историческо минало	13,1%	Историческо минало	18,2%	Общо икономическо развитие	20,7%
Обща политика и законодателство	11,5%	Културно наследство	15,7%	Обща политика и законодателство	19,2%
Общи ценности	11,5%	Общи ценности	14,0%	Общи ценности	19,0%
Нищо не ни свързва с Европа	4,9%	Нищо не ни свързва с Европа	2,5%	Нищо не ни свързва с Европа	2,1%
Не знае/Не отговорил	13,1%	Не знае/Не отговорил	14,9%	Не знае/Не отговорил	5,5% ²⁰

²⁰Сборът от процентите надхвърля 100, тъй като респондентите са посочвали по повече от един отговор.

Спецификата на идентификацията с Европа при ромския етнос го очертава като етнос, за който като че ли имат еднаква значимост и двата типа фактори – както тези, насочващи към идентификация с Европа като континент и цивилизация (което е по-характерно за българския етнос), така и тези, насочващи към идентификация с ЕС като политическа и икономическа организация на европейските страни (което е по-характерно за турския етнос) и по този начин разкриват неговата близост както с българския, така и с турския етнос при процесите на идентификация с Европа и формиране на европейска идентичност.

Таблица 42: Представи за Европа

Представи за Европа	Ромският етнос	Представи за Европа	Турският етнос	Представи за Европа	Българският етнос
Висок жизнен стандарт	36,1%	Висок жизнен стандарт	29,8%	Географско място (континент)	43,3%
Географско място (континент)	24,6%	Географско място (континент)	22,3%	Културно наследство	27,4%
Културно наследство	14,8%	Място, където искам да живея	20,7%	Цивилизация	23,7%
История	13,1%	Етническо, културно и религиозно многообразие	17,4%	Висок жизнен стандарт	23,0%
Икономически съюз	13,1%	Икономически съюз	13,2%	Икономически съюз	21,3%
Християнска религия	11,5%	Политически съюз	12,4%	История	21,2%
Място, където не искам да живея	11,5%	Културно наследство	12,4%	Етническо, културно и религиозно многообразие	14,9%
Цивилизация	9,8%	Цивилизация	12,4%	Политически съюз	14,6%
Убежище за мигранти и бежанци	9,8%	История	11,6%	Място, където искам да живея	14,3%
Място, където искам да живея	8,2%	Убежище за мигранти и бежанци	6,6%	Християнска религия	7,8%
Политически съюз	6,6%	Място, където не искам да живея	5,8%	Убежище за мигранти и бежанци	7,1%
Етническо, културно и религиозно многообразие	6,6%	Християнска религия	3,3%	Място, където не искам да живея	5,8%
Не знае/Не отговорил	11,5%	Не знае/Не отговорил	11,5%	Не знае/Не отговорил ²¹	3,9%

Таблица 43: Представи за ЕС

Представи за Европейския съюз	Ромският етнос	Представи за Европейския съюз	Турският етнос	Представи за Европейския съюз	Българският етнос
Свобода на придвижване	27,9%	Общи граждански права	37,2%	Свобода на придвижване	54,5%
Защита от дискриминация	24,6%	Свобода на придвижване	28,9%	Общи граждански права	33,9%

²¹ И в този случай сборът от процентите надхвърля 100, тъй като респондентите са посочвали по повече от един отговор.

Общи граждански права	19,7%	Общи демократични ценности	21,5%	Общи демократични ценности	29,9%
Общи демократични ценности	18,0%	Достъп до европейско образование	17,4%	Достъп до европейско образование	23,4%
Общи европейски институции	11,5%	Защита от дискриминация	9,9%	Достъп до европейско финансиране	19,0%
Достъп до европейско финансиране	9,8%	Общо законодателство	9,9%	Защита от дискриминация	10,9%
Общо законодателство	8,2%	Достъп до европейско финансиране	9,1%	Общо законодателство	10,9%
Достъп до европейско образование	4,9%	Обща политика	7,4%	Обща политика	8,4%
Обща политика	4,9%	Общи европейски институции	7,4%	Общо културно наследство	8,2%
Общо културно наследство	4,9%	Общо културно наследство	5,0%	Общи европейски институции	7,2%
Общи символи – флаг, химн	3,3%	Общи символи – флаг, химн	1,7%	Общи символи – флаг, химн	3,7%
Не знае/Не отговорил	23,0%	Не знае/Не отговорил	18,2%	Не знае/Не отговорил ²²	4,2%

Може да се каже, че започналите процеси на формиране на европейска идентичност и у представителите на ромския етнос (подобно на българския и турския) се основават на първо място на осъзнаване на практическата страна и ползата от членството в ЕС като свобода на придвижване, защита от дискриминация, общи граждански права. Достъпът до европейско образование и до европейско финансиране обаче са неща, от които най-вероятно ромският етнос по-малко се възползва, поради което те имат и по-малка значимост за формирането на съзнание за европейска идентичност у ромите. Въпреки това обаче, факт, че началото на формирането на европейска идентичност у представителите на ромския етнос е поставено. Тази европейска идентичност представителите на ромския етнос, подобно на българския и турския етноси, осъзнават като притежаваща както териториално и културно-историческо и цивилизационно съдържание, така и политико-икономическо съдържание. Но, ако при българския етнос спецификата на европейската идентичност е в по-голяма степен свързана с идентификацията с Европа като континент и цивилизация, а при турския етнос тя е свързана в по-голяма степен с идентификацията с ЕС като политическа и икономическа организация на европейските държави, то при ромския етнос като че ли двата типа критерии са равностойни, с което той разкрива своята близост както с българския, така и с турския етнос при процесите на формиране на европейска идентичност, очертавайки по този начин както спецификите, така и сходството при формирането на европейска идентичност при различните етноси в българското общество.

²² И в този случай сборът от процентите надхвърля 100, тъй като респондентите са посочвали по повече от един отговор.

3. 4. Етническата идентичност на ромския етнос

Анализът дотук показва, че ромският етнос е единственият от трите етноса, при когото етническата идентичност заема третото място в общата структура на идентичността, според дела, с който е представена и има по-голяма значимост за представителите на етноса от локалната идентичност, което изразява спецификата на процесите на идентификация при ромския етнос за разлика от останалите етноси и определя етнокултурното своеобразие на етноса. И макар националната идентичност да заема в крайна сметка водещото място при идентификацията на етноса, между националната и етническата идентичност съществува постоянна конкуренция за водещата роля при процесите на самоидентификация. Затова не е никак случайно, че извеждайки разбирането си за национална идентичност и очертавайки поводите за национална гордост, които представителите на ромския етнос споделят, сред тях те изрично споменават и традициите, обичаите и историческото минало на етноса, което всъщност представлява опит да се обоснове и защити мястото и значението на етноса в националната общност. Във връзка с това е особено важно извеждането на основните индикатори за етническа идентичност на ромския етнос. Ето кои са те, според резултатите от националното представително изследване от 2021 г.

Таблица 44: Основни индикатори за етническа принадлежност

Кои са основните белези на вашата етническа принадлежност?	Ромският етнос	Кои са основните белези на вашата етническа принадлежност?	Турският етнос	Кои са основните белези на вашата етническа принадлежност?	Българският етнос
Общ език	32,8%	Обща култура	42,1%	Общ език	66,6%
Обща история и колективна памет	29,5%	Общ език	36,4%	Обща култура	57,8%
Общ произход	29,5%	Обща религия	33,1%	Обща история и колективна памет	53,6%
Обща култура	27,9%	Общ произход	23,1%	Общ произход	46,4%
Музика	27,9%	Музика	19,0%	Обща религия	40,4%
Обща религия	14,8%	Обща история и колективна памет	17,4%	Музика	20,3%
Храна	14,8%	Храна	12,4%	Храна	17,3%
Облекло	9,8%	Облекло	9,9%	Облекло	9,8%
Нямам чувство за етническа принадлежност/за мен етническата принадлежност не е важна	11,5%	Нямам чувство за етническа принадлежност/за мен етническата принадлежност не е важна	11,6%	Нямам чувство за етническа принадлежност/за мен етническата принадлежност не е важна	3,3%
Не зная/Не мога да преценя	4,9%	Не зная/Не мога да преценя	4,2%	Не зная/Не мога да преценя ²³	2,9%

3. 5. Локалната идентичност на ромския етнос

Локалната идентичност се оказва най-слабо представена в общата структура на идентичността на представителите на ромския етнос. С дял от 31,2% тя заема последното четвърто място в структурата на идентичността и реално показва, че представителите на ромския етнос са относително по-слабо привързани към населеното място, където живеят и работят в сравнение с останалите два етноса. Всъщност именно формирането на локална

²³ Сборът от процентите надхвърля 100, тъй като респондентите са посочвали по повече от един отговор.

идентичност и значението, което ѝ се придава, очертава една от основните разлики между ромския етнос и другите два етноса – българския и турския. Ако за българския и турския етноси локалната принадлежност има по-голямо значение за процесите на идентификация на ниво етнос, поради което локалната идентичност изпреварва като дял етническата, заемайки третото място в структурата на идентичността и на двата етноса, за ромския етнос локалната идентичност е с най-ниска степен на значимост и заема последното четвърто място в структурата на идентичността на етноса. По-ниската значимост, която локалната идентичност има за ромския етнос се потвърждава и от значително по-ниския дял (31,2%), с който тя е заявена от представителите на ромския етнос в сравнение с дяловете, с които присъства в структурата на идентичността на българския (53,4%) и турския (58,7%) етноси.

Представа за основните индикатори за локална идентичност на ромския етнос днес дават резултатите от националното представително изследване от 2021 г.

Таблица 45: С какво свързвате вашата локална принадлежност

С какво свързвате вашата локална принадлежност?	Ромският етнос	С какво свързвате вашата локална принадлежност?	Турският етнос	С какво свързвате вашата локална принадлежност?	Българският етнос
Лични социални контакти	47,5%	Лични спомени и преживявания	47,9%	Лични спомени и преживявания	57,9%
Лични спомени и преживявания	39,3%	Лични социални контакти	33,9%	Географско място	49,8%
Географско място	21,3%	Географско място	31,4%	Лични социални контакти	45,0%
История	19,7%	История	21,5%	История	38,7%
Кухня	11,5%	Културно наследство	18,2%	Културно наследство	31,6%
Културно наследство	6,6%	Съвременни празници и събития	16,5%	Места на историческа памет	23,7%
Съвременни празници и събития	6,6%	Кухня	9,1%	Съвременни празници и събития	20,6%
Диалект	6,6%	Диалект	8,3%	Диалект	18,2%
Места на историческа памет	6,6%	Места на историческа памет	6,6%	Кухня	9,7%
Не се идентифицирам с локална общност/локалната принадлежност не е важна за мен	9,8%	Не се идентифицирам с локална общност/локалната принадлежност не е важна за мен	1,7%	Не се идентифицирам с локална общност/локалната принадлежност не е важна за мен	1,5%
Не зная/Не мога да преценя	6,5%	Не зная/Не мога да преценя	10,0%	Не зная/Не мога да преценя ²⁴	2,3%

Локалната идентичност на ромския етнос, по подобие на модела на формиране на неговата национална и европейска идентичност, е изградена също от три основни типа компоненти, изразяващи нейното *териториално, културно-историческо и социално съдържание и измерения*. И макар че локалната идентичност има своето значение като компонент в общата структура на идентичността на ромския етнос, тя все пак е с най-ниска степен на значимост, заемайки последното четвърто място в структурата на идентичността след националната, наднационалната и етническата. С други думи, може

²⁴ Сборът от процентите надхвърля 100, тъй като респондентите са посочвали по повече от един отговор.

да се каже, че привързаността към населеното място и региона, в които живеят, не е особено характерна за ромския етнос.

3. 6. Бъдещето на идентичността на ромския етнос

Таблица 46: Къде бихте искали да живеят бъдещите поколения на България

Къде бихте искали да живеят бъдещите поколения на България?	Ромският етнос	Турският етнос	Българският етнос
В България	72,1%	56,2%	78,9%
В Европа	19,7%	27,3%	9,7%
На друго място	3,3%	6,6%	1,8%
Не зная/Не мога да преценя	4,9%	9,9%	9,6%

Резултатите показват, че приблизително три четвърти от представителите на ромския етнос (72,1%) заявяват, че биха желали децата им и бъдещите поколения на България да продължат да живеят в България. Отговорът „Европа“ събира многократно по-нисък дял (19,7%). Тези резултати, от една страна, потвърждават водещата роля на националната идентичност в общата структура на идентичността на ромския етнос и второстепенното място на наднационалната идентичност, а от друга страна, показват, че в това отношение ромският етнос демонстрира по-голяма близост с българския, отколкото с турския етнос. Делът на избраните опцията „друго място“ е на границата на статистическата грешка (3,3%), но поради липсата на допълнителни конкретизации в отговорите, е невъзможно да бъде установено какво точно се има предвид под „друго място“. А делът на неотговорилите при ромския етнос е най-нисък в сравнение с българския и турския етноси, което говори за ясно осъзната представа за бъдещето на етноса. И доколкото преобладаващият дял представители на ромския етнос предпочитат децата им и бъдещите поколения да продължат да живеят в България, това може да се тълкува като запазване на водещото място на националната идентичност в общата структура на идентичността на етноса и в бъдеще.

4. Етнически модели на идентичност

В анализа дотук бяха подробно очертани спецификите на идентификацията при всеки от трите етноса – българския, турския и ромския. Тук ще обобща още веднъж особеностите на идентификацията и ще се опитам да изведа модела на идентичност, специфичен за всеки от трите етноса. Това ще бъде основата, върху която ще стъпи анализът в следващата глава, доколкото тя е посветена процесите на формиране идентичност и пътят, който всеки от етносите следва в това отношение, предопределяйки и обуславяйки по този начин спецификата на формиращия се модел на идентичност.

4.1. Българският етнос – модел на национална идентичност, дефинирана като етнонационална

За представителите на **българския етнос** днес *определяща и водеща при самоидентификацията е националната идентичност, която се възприема от тях като етнонационална*. Това е причината, макар за българския етнос етническата идентичност да има своето значение, доколкото те се самоопределят именно като „българи“, като самостоятелно обособен компонент тя да заема едва последното място в структурата на

идентичността им. Тя обаче фигурира в структурата на идентичността не само като отделен компонент, но и под формата на задаваща параметрите на националната идентичност, поради което нерядко се възприема като тъждествена с нея. Във връзка с това, а и като следствие от еволюцията на представата за национална идентичност, за българите националната идентичност днес се оказва все повече изпълнена с културно съдържание и специфика, отколкото с институционални такива, а трансформацията на националната идентичност върви в посока на все по-голямото вращаване на етническата специфика и своеобразие в разбирането за национална идентичност и същевременно в посока на изтласкването на самата етническа идентичност на все по-задни позиции като самостоятелен компонент в структурата на идентичността на етноса. Но макар от формално структурна гледна точка етническата идентичност да заема последното място в структурата на идентичността на българския етнос, в съдържателен план тя изпълнява важни детерминиращи функции, доколкото задава съдържателната специфика на националната идентичност и от тази гледна точка се очертава като един особено важен за българския етнос тип идентичност и същевременно измерение на националната идентичност.

Другата съществена специфика и измерение на националната идентичност на българския етнос днес е свързана с *постепенното налагане на един нов неин структурен компонент какъвто е съзнанието за европейска идентичност*. Така националната идентичност, именно като национална, започва да включва в себе си и наднационални компоненти, което е другата причина тя да се променя съдържателно, като посоката е отново на все по-изразеното освобождаване от институционалното и изпълване с културно съдържание. Това разбира се не изключва съществуването на европейска идентичност като самостоятелен компонент в структурата на идентичността на българския етнос, като специфичното в случая е, че тя се свързва в по-голяма степен с представата за Европа като *културно-историческа и цивилизационна общност от държави и в по-малка степен с разбирането за ЕС като политико-икономически съюз* и която се допълва от локалната идентификация, отразявайки по този начин паралелно протичащите процеси в света днес – на глобализация и противоположния на него процес на локализация и регионализация.

Всичко това е причината *българският етнос да формира модел на колективна идентичност, при който националната идентификация, разбрана като етнонационална, е водеща и образува ядрото на груповата идентичност, докато останалите групови идентичности – европейска и локална - се надстройват над нея, образувайки периферията на идентичността със значително по-второстепенно значение*.

4.2. Турският етнос – модел на „размита“ идентичност, характеризираща се с постоянна конкуренция между националната и етническата идентичност за водещата роля при идентификацията на етноса и липса на ясно изразено ядро/център на идентификацията

Като цяло на този етап от развитието на обществото националната идентичност е водещата при самоидентификацията и на **турския етнос**, доколкото е представена с най-голям дял в общата структура на идентичността на етноса. Този дял обаче е значително по-нисък от дела, с който е представена националната идентичност в структурата на идентичността на българския етнос, което е показател за по-ниската все пак значимост на националната идентичност за турския етнос в сравнение със значимостта ѝ за българския етнос и отразява спецификата на процесите на идентификация при турския етнос. А различията в модела на идентификация при различните социални групи в рамките на турския етнос показват липсата на ясно изразено ядро на идентификацията, което в едни случаи се представлява от

етническата идентичност, в други – от националната и на практика означават по-аморфна и **„размита“ идентификация, при която националната идентичност не успява да изпълни ролята на обединяващ идентификацията на етноса център**, както е при българския етнос. В допълнение към това специфика на разбирането за националната идентичност на турския етнос е наличието на специални „етнически“ смислово натоварени индикатори за национална идентичност, които препращат към значимостта на етническата идентификация за турския етнос. Въпреки съществуването на постоянна конкуренция между националната и етническата идентичности за водещата роля при идентификацията на етноса, факт е, че еволюцията и трансформацията на идентичността при турския етнос вървят категорично в посока на изтласкване на все по-задни позиции на нейните „етнически“ смислово натоварени индикатори и все по-засиления акцент върху „национално“ натоварените индикатори, което води до това, че и в общата структура на идентичността на турския етнос днес етническата идентичност като самостоятелен компонент заема последното място, докато националната, подобно на българския етнос, се оказва с най-голям дял, независимо от обстоятелството, че тя не успява да изпълни ролята на обединяващ идентификацията на етноса център.

Другата важна специфика на националната идентичност на турския етнос, подобно на българския, е **постепенно налагащият се и при турския етнос нов структурен компонент на националната идентичност какъвто е съзнанието за европейска идентичност**. Този, както го нарекох „парадокс“ на националната идентичност, доколкото именно като национална идентичност тя днес включва в себе си и наднационални компоненти, води до това, че националната идентичност и на турския етнос, подобно на българския, се променя не само структурно, но и съдържателно, като все повече се освобождава от институционалното и се изпълва с културно съдържание, което всъщност изразява общата насока в процесите на трансформация на националната идентичност при двата етноса.

Останалите два компонента в структурата на идентичността на турския етнос – европейската и локалната идентичности – заемат по-периферни позиции, както и при българския етнос. Но *за разлика от българския етнос, за когото спецификата на европейската идентичност е в по-голяма степен свързана с идентификацията с Европа като континент и цивилизация, за турския етнос европейската идентичност се свързва в по-голяма степен с идентификацията с ЕС като политическа и икономическа организация на европейските държави.*

Вследствие на това можем да кажем, че **турският етнос формира модел на колективна идентичност, отличаващ се с липсата на ясно изразено ядро на идентификацията, в едни случаи представлявано от етническата идентичност, в други – от националната, което е белег за по-аморфна и „размита“ идентификация, при която нито националната, нито етническата идентичност успява да изпълни ролята на обединяващ идентификацията на етноса център. И макар че в този случай е по-трудно да се говори за периферия на идентификацията, доколкото няма ясно изразен център, все пак е очевидно, че и в този случай европейската и локалната идентичности имат повторостепенно значение за идентификацията на етноса.**

4.3. Ромският етнос – модел на национална идентичност с етнически смислово натоварени елементи

Що се отнася до **ромския етнос**, то макар националната идентичност да изпълнява водеща и ключова роля за идентификацията и на ромския етнос на този етап от развитието на българското общество, тя все пак няма същата степен на значимост за него, както за българския етнос. И това е напълно обяснимо, доколкото при ромския етнос като малцинствен

етнос, националната и етническата идентичност са също в постоянна конкуренция, поради стремежа му да докаже и отстои своята етнокултурна специфика в рамките на националната държава. Въпреки това обаче и въпреки общия статус на ромския и турския етноси като малцинствени етноси, факт е, че националната идентичност има все пак по-голяма значимост за ромския етнос, отколкото е значимостта ѝ за турския етнос, с което той демонстрира по-голяма близост с българския етнос. И при ромския етнос обаче, подобно на турския, *можем да говорим за „етнически“ смислово натоварени индикатори за национална идентичност, което акцентира върху значимостта на етническата идентичност за ромския етнос.* Поради това макар от формално структурна гледна точка етническата идентичност да заема предпоследното място в структурата на идентичността на ромския етнос, в действителност тя се очертава като един особено важен за ромския етнос тип идентичност, представляващ реална конкуренция на националната идентичност като значимост, доколкото изпълнява важни детерминиращи идентификацията на етноса и мястото му в обществото функции. Затова не е никак случайно, че тя присъства освен като самостоятелен компонент в структурата на идентичността на ромския етнос и като измерение/аспект на националната идентичност в качеството ѝ на представяща традициите, обичаите и историческото минало на етноса като част от националните традиции, обичаи и историческо минало и в този смисъл като част от националната българска идентичност. Същевременно и при ромския етнос трансформацията на националната идентичност върви категорично в посока на изтласкване на по-задни позиции на нейните „етнически“ смислово натоварени индикатори и все по-засиления акцент върху „национално“ натоварените индикатори, което води до това, че в общата структура на идентичността на ромския етнос днес етническата идентичност като самостоятелен компонент заема предпоследното място, което все пак потвърждава нейната по-голяма значимост за ромския етнос в сравнение със значимостта, която ѝ придава турския етнос, доколкото при него тя заема последното място в общата структура на идентичността. Така, макар за ромския етнос като цяло водещият тип идентификация на този етап да е националната, фактът, че при различните социални групи различен тип идентичност излиза на първо място и различни типове идентичност са представени в общата структура на идентичността на групата, също както и постоянната конкуренция между националната и етническата идентичност за водещата роля при различните социални групи на етноса, говори по-скоро за липсата на ясен обединяващ идентификацията на етноса център, с което процесите на идентификация при ромския етнос се доближават до тези при турския етнос. Същевременно обаче фактът, че все пак националната идентичност изпреварва всички останали в общата структура на идентичността на етноса и се налага като водеща, очертава и сходствата при идентификацията между ромския и българския етноси. И макар тя да няма същата степен на значимост за ромския етнос каквато е значимостта ѝ за българския етнос, важно е, че когато става дума за конструиране на национална идентичност, ромският етнос е по-близък до българския, отколкото до турския и отколкото е турският до българския.

И при ромския етнос, подобно на останалите два етноса, *трансформацията, на която е била подложена националната идентичност през годините под въздействие на протичащите процеси на глобализация, е довела и до обособяването на един нов компонент в структурата на неговата национална идентичност - съзнанието за европейска идентичност. Еволюцията в структурата на идентичността на етноса обаче не спира дотук, а наднационалният компонент в структурата на националната идентичност не остава само на това ниво, но излиза и извън нея и формира едно ново ниво в структурата на идентичността на ромския етнос – нивото на наднационалната европейска идентичност.*

Специфика на процесите на идентификация на ромския етнос в това отношение е фактът, че ако при българския етнос европейската идентичност е в по-голяма степен свързана с идентификацията с Европа като континент и цивилизация, а при турския етнос - с идентификацията с ЕС като политическа и икономическа организация на европейските държави, при ромския етнос като че ли двата типа критерии са равностойни. Друга особеност на процесите на идентификация при ромския етнос е, че това е единственият от трите етноса, за когото локалната идентичност има най-малка значимост за идентификацията на етноса.

Ето защо като обобщение може да се каже, че *ромският етнос формира модел на колективна идентичност, отличаващ се с доминираща национална идентичност, която създава ядрото на груповата идентификация, но която е допълнително смислово натоварена с етнически елементи, представляващи нейна реална и постоянна конкуренция в качеството им на изпълняващи важни детерминиращи идентификацията на етноса и мястото му в обществото функции. По тази причина и етническата идентичност като самостоятелен компонент в структурата на идентичността на етноса заема по предна позиция, изпреварвайки локалната, за разлика от останалите два етноса, при които на нея е отредено последното място в структурата на идентичността. Другите две идентичности – европейска и локална - образуват периферията на идентичността на ромския етнос с по-второстепенно значение, като ромският етнос е единственият, за когото локалната идентичност има най-ниска степен на значимост.*

Така, от една страна, процесите на идентификация при различните етнически общности в българското общество разкриват своята специфика, но те същевременно позволяват да се видят и сходствата при идентификацията на отделните етноси, които са в основата на консистентността на обществото. А както се вижда от изведените модели на идентичност, основната разлика, която се очерта между отделните етноси, е по отношение на ролята, която имат за тях националната и етническата идентификации, доколкото европейската и локалната идентичности във всички случаи са в периферията на колективната идентичност на етноса и изпълняват по-второстепенни функции. Как се стига до тази специфика на идентификацията при различните етноси и как тя се предопределя от спецификата на последователно разгръщащите се в хода на онтогенезата от детска до зряла възраст процеси на формиране на етническа и национална идентичност при трите основни етнически общности в България – българи, турци и роми, т.е. как изградените етнически модели на формиране на идентичност определят съвременното състояние на колективна идентификация при различните етноси, е показано в последната глава от дисертационния труд.

Четвърта глава Етнически модели на формиране на идентичност в процеса на онтогенезата

1. Методологически съображения

Тази глава от дисертацията е посветена на процесите на формиране на етническа и национална идентичност от детска до зряла възраст и на извеждане на модели на формиране на етническа и национална идентичност при трите изследвани етноса – българския, турския и ромския, които обуславят и обясняват съвременното състояние на колективна идентификация на ниво етнос. Извеждането на модели на формиране на колективна етническа и национална идентичност в тази глава от дисертацията се базира на резултати и данни от проведени представителни или изчерпателни (case study) изследвания в град Ветово, Русенска област, където живеят в близко съжителство представители на трите изучавани етнически общности,

поради което изведените модели могат да са разглеждат като типични за града. Същевременно тези модели са в много голяма степен показателни за моделите на формиране на етническа и национална идентичност в България като цяло, доколкото малкият град със смесено в етническо отношение население, какъвто е Ветово, където различни етнически общности се срещат и си взаимодействат непосредствено и близко, плътно се допират и съвместяват, създавайки един междиен свят, в който хората всекидневно и непосредствено контактуват, споделят личните си преживявания, доверието и недоверието, е може би най-подходящата среда за изследване на моделите на идентификация, които те са изработвали в продължение на векове в условията на съвместното съжителство и които все по-рядко могат да бъдат наблюдавани в големите градове. Същевременно тук достатъчно ясно се открояват и трансформационните процеси, които в големия град заличават значителна част от формите на традиционната култура и идентичност. В този смисъл малкият град с неговите механизми на съвместно съществуване и постоянен контакт между етническите общности се оказва един много подходящ пример за навлизане в дълбочина на процесите на етническа и национална идентификация.

Следвайки подхода на Ж. Пиаже и стadiaите на интелектуалното развитие, които той извежда, разделих изследваните деца в четири възрастови категории, които покриват основните периоди във формирането на интелекта (с техните подпериоди или стадии) съгласно концепцията на Пиаже, а именно:

1. Период на *сензо-моторния интелект* – от 0 до 2 г., предшестваш появата на езика, който не е обект на нашето изследване.
2. Период на *репрезентативния интелект*, характеризиращ се с два подпериода:
 - *дооперационален интелект*, използващ всякакви знаци и символи, но не предполагащ все още формирането на операции - от 2 до 7 г.
 - *конкретно-операционален интелект*, характеризиращ се с начало на групиранията и формиране на конкретни операции - от 7-8 г. до 14 г.
3. Период на *формално-операционалния или пропозиционален интелект*, представляващ завършващ етап в развитието на операционалните структури на интелекта и отличаващ се с изграждането на интериоризирани, обратими и координирани помежду си абстрактно-логически операции, който се формира около 14-15-годишна възраст.

Следвайки тази периодизация на Ж. Пиаже съм изследвала със специално разработен, подходящ за тяхната възраст инструментариум (анкетна карта):

1. Деца от детската градина на възраст 5-7 г., доколкото се оказа, че при децата под 5 годишна възраст въпросите за определяне на национална или етническа принадлежност не работят, т.е. на възраст под 5 г. децата все още нямат разбиране и съзнание за етническа или национална принадлежност. Тази възрастова група съответства на периода на *дооперационалния интелект*.
2. Ученици от 1 до 4 клас на средното училище на възраст от 7 до 10 г.
3. Ученици от 5 до 7 клас на средното училище на възраст от 11 до 13 г.

Всъщност втората и третата възрастови групи покриват периода на *конкретно-операционалния интелект* по Пиаже. Причината да ги обособя като две отделни групи е свързана, от една страна, със спецификите на българската образователна система в средното образование – първата група покрива началното, а втората основното образование, а от друга страна, това е в съответствие и с разбирането на Пиаже, че формирането на съзнание за етническа идентичност е свързано със създаването на когнитивни модели, резултат на нарастването на етническата осведоменост и знанията. Безспорно е, че знанията, които учениците натрупват в резултат на придобиването на начално или основно образование се

различават съществено, поради което прецених, че е по-удачно тези две възрастови групи ученици да бъдат изследвани с различни инструменти (различни анкетни карти).

4. Ученици от 8 до 12 клас на средното училище на възраст от 14 до 18 г. Тази възрастова група съответства на периода на *формално-операционния* или *пропозиционален интелект*.

Но за разлика от Пиаже аз ще разглеждам процеса на формиране на идентичност не само като зависим от конкретните възрастови периоди от развитието на децата, но и като зависим от спецификата на конкретната национална, етническа и културна среда, в която съществува даденият етнос, поради което ще се опитам да изведа етническите специфики при формирането на етническа и национална идентичност. И също така, за разлика от Пиаже ще изследвам последователните етапи на формиране на етническа и национална идентичност на колективно, а не на индивидуално ниво, т.е. ще се насоча към колективните идентичности при различните възрастови групи от съответния етнос и възможността за извеждане на тази основа на един последователен процес на формиране на колективна идентичност, който при възрастните членове на етноса достига своята цялостност и завършеност, основание за което ми дава използването на представителни за съответните етноси в града данни. И на трето място, в духа на разбирането на Ж. Пиаже за интелектуалното развитие като резултат от взаимодействието на вътрешните интелектуални структури и въздействията на външната социална среда, при което субектът не просто възприема въздействията на средата, а ги отразява съобразно достигнатата от него степен на интелектуално развитие, но и същевременно за разлика от Пиаже, ще се опитам да покажа и как процесите на формиране на групови идентичности са зависими от вече съществуващите и изградени колективна памет, ценности, традиции, символи, култура на етноса, т.е. са зависими от вече съществуващи натрупвания в колективните идентичности на етносите, които обуславят пречупването на съвременните въздействия на конкретната национална и етническа среда.

На база установените в предходната глава **индикатори за национална идентичност**, ще проследя формирането в процеса на онтогенезата при различните етнически общности на следните **индикатори като когнитивни показатели за формирана представа за национална идентичност**:

1. Представата за България като родина
2. Българският език
3. Българската национална история/националното историческо минало
4. Националните културни традиции и обичаи
5. Православната религия
6. Държавните символи (знаме, химн)
7. Държавните институции
8. Българската национална култура и изкуство
9. Българската национална наука
10. Българският национален спорт
11. Традициите и обичаите на етническата общност
12. Историческото минало на етническата общност

Като своеобразен отговор и допълнение на формираните знания/когнитивни индикатори за национална идентичност са формираните емоционални индикатори за национална идентичност, т.е. чувството за принадлежност към България. Ето защо наред с формирането на когнитивните индикатори ще проследя и формирането на **емоционалния индикатор** в процеса на онтогенезата при различните етнически общности, а именно: **чувството за принадлежност към България**.

А на база установените в предходната глава **индикатори за етническа идентичност**, в рамките на тази глава ще проследя и формирането в процеса на онтогенезата при представителите на различните етнически общности на следните **индикатори като когнитивни показатели за формирана представа за етническа идентичност**:

1. Езикът на етноса
2. Историята и колективната памет на етноса
3. Религията на етноса
4. Културата, традициите, обичаите на етноса
5. Специфичното облекло на етноса
6. Специфичната храна на етноса
7. Музиката и фолклорът на етноса

Формирането на всички тези индикатори за национална и етническа идентичност ще бъде последователно проследено при всяка от изведените възрастови групи във всяка от изследваните етнически общности.

Цялостният процес на последователното изграждане на отделните индикатори за национална и етническа идентичност при различните етноси през различните възрастови периоди от развитието на децата е подробно проследен в рамките на дисертационния труд. Поради ограничения обем на автореферата, тук само ще маркирам конкретните индикатори за национална и етническа идентичност, които се формират на всеки етап от възрастовото развитие и накрая ще обобща модела на формиране на идентичност, специфичен за всеки от трите изследвани етноса.

2. Моделът на формиране на колективна идентичност на българския етнос

2.1. Формиране на национална и етническа идентичност във възрастовата група 5-7 години

От 12 изведени индикатора за национална идентичност, чието формиране ще се опитам да проследя при различните възрастови групи деца, 6 се оказват налични, макар и в съвсем смътна, неясна и генерализирана/обобщена форма още във възрастта 5-7 г. при децата от българския етнос. Става дума за индикаторите:

1. *Представата за България като родина*
2. *Българският език*
3. *Българската национална история/националното историческо минало*
4. *Националните културни традиции и обичаи*
5. *Православната религия*
6. *Държавните символи (знаме, химн).*

При това, тези индикатори за национална идентичност се формират у децата под непосредственото въздействие на представите за национална идентичност, които споделят техните родители и учители, т.е. са пряко следствие от въздействията на конкретната социална среда, в която децата живеят. Заслужава да се отбележи, че нито един от интервюираните родители или учители на изследваните деца не е посочил, че се гордее с „традициите и обичаите на своята етническа общност“ или с „историческото минало на своята етническа общност“. И точно това задава линията на отъждествяване на националната и етническата идентичност при представителите на българския етнос, за които националното е дефинирано етнически от спецификата на водещия етнос в страната, която представа възрастните членове на обществото предават на младите поколения още от най-ранно детство и която представа предопределя след това и тяхното разбиране за национална идентичност, формиращо се постепенно в процеса на онтогенезата и затвърждаващо се все повече в следващите възрастови периоди.

2.2. Формиране на национална и етническа идентичност във възрастовата група 7-10 години (1 – 4 клас)

През този етап продължава формирането на представа за национална идентичност като тя все повече губи своя характер на генерализирана, обобщена представа и все повече се изпълва с конкретно съдържание. Във възрастовия период 7-10 г. могат да бъдат открити като формиранни в една или друга степен 7 индикатора за национална идентичност, които в сравнение с предходния възрастов период, освен че нарастват като брой, се обогатяват и като съдържание, очертавайки двата основни аспекта на изграждащата се национална идентичност – териториалния и културно-историческия:

1. *Представата за България като родина*
2. *Българският език*
3. *Българската национална история/националното историческо минало*
4. *Националните културни традиции и обичаи*
5. *Православната религия*
6. *Държавните символи (знаме, химн)*
7. *Българската национална култура и изкуство (индикатор, който липсва във възрастовия период 5-7 г.).*

Освен това формирането на представата за национална идентичност в този период от развитието на децата протича освен в **когнитивен и в емоционален план**. И също така специфика на този възрастов етап от развитието на децата е, че през него се поставя началото и на осъзнаването на етническите различия и **етническата идентичност**, която през този период се свързва с индикатора *общ език*, като същевременно още от тази възраст при децата от българския етнос започва *отъждествяването на етническата (българска) идентичност с националната идентичност*.

2.3. Формиране на национална и етническа идентичност във възрастовата група 11-13 години (5 – 7 клас)

През този период формирането на представа за националната идентичност продължава, като в съдържателен план тя все повече се детайлизира и обхваща все по-голям брой индикатори. Във възрастовия период 11-13 г. могат да бъдат открити като формиранни в една или друга степен 9 индикатора за национална идентичност, които в сравнение с предходния възрастов период не само нарастват като брой, но се обогатяват и като съдържание:

1. *Представата за България като родина*
2. *Българският език*
3. *Българската национална история/националното историческо минало*
4. *Националните културни традиции и обичаи*
5. *Православната религия*
6. *Държавните символи (знаме, химн)*
7. *Българската национална култура и изкуство*
8. *Българската национална наука (индикатор, който липсва на предходния етап)*
9. *Българският национален спорт (индикатор, който липсва на предходния етап).*

Като първият индикатор, особено в аспекта му на нарастващите знания за държавните граници на Република България, е показателен за продължаващото формиране на представата за национална идентичност в нейния **териториален аспект**, докато всички останали

индикатори за национална идентичност, характерни за този възрастов период, насочват към формирането на **културно-историческия аспект** на националната идентичност.

При това развитието на представата за национална идентичност през този възрастов период върви в посока на все по-увеличаващия се брой индикатори, чрез които тя се дефинира, не само в когнитивен, но и в **емоционален план**. Във връзка с това към формираните на предходния етап индикатори, маркиращи емоционалното възприятие за национална идентичност (сила на чувството за принадлежност към България, формирано разбиране на патриотизъм и поводи за гордост като гражданин на Република България) се добавя още един индикатор – усещането за „свой“ в България.

Възрастовият период 11-13 години е този, в който се наблюдава и засилено формиране на разбиране за **етническа идентичност**, като този процес обхваща формирането на 4 от общо изведените 7 индикатора за етническа идентичност, а именно:

1. *Езикът на етноса*
2. *Културата, традициите, обичаите на етноса*
3. *Религията на етноса*
4. *Специфичното облекло на етноса*

Като това обаче изобщо не означава преодоляване на отъждествяването на етническата (българска) идентичност с националната идентичност, което продължава и през този период от възрастовото развитие на децата от българския етнос.

2.4. Формиране на национална и етническа идентичност във възрастовата група 14-18 години (8 – 12 клас)

Във възрастовия период 14-18 г. могат да бъдат открити като формиращи в една или друга степен 10 индикатора за национална идентичност, които отразяват развиващото се когнитивно съдържание на представата за национална идентичност и изразяват **нейния териториален, културно-исторически и институционален аспект**:

1. Представата за България като родина
2. Българският език
3. Българската национална история/националното историческо минало
4. Националните културни традиции и обичаи
5. Православната религия
6. Държавните символи (знаме, химн)
7. Държавните институции (индикатор, който липсва на предходния етап)
8. Българската национална култура и изкуство
9. Българската национална наука
10. Българският национален спорт.

Всъщност **институционалният аспект** на представата за национална идентичност е този, който се формира последен в процеса на онтогенезата във възрастта 17-18 г. Към тези 10 индикатора за национална идентичност можем да добавим още един – това е **съзнанието за европейска идентичност като компонент на представата за национална идентичност**, началото на чието формиране също се отнася към този последен период от възрастовото развитие на децата.

Изграждането на представата за национална идентичност през този последен възрастов период от детското развитие върви в посока на все по-увеличаващия се брой индикатори, чрез които тя се дефинира, не само в когнитивен, но и в **емоционален план**. Във връзка с това към формираните на предходния етап индикатори, маркиращи емоционалното възприятие за национална идентичност (усещането за „свой“ в България, силата на чувството за

принадлежност към България, формираното разбиране на патриотизъм и поводите за гордост като гражданин на Република България) се добавя още един индикатор – **усещането за близост с България**, а изградените на предходните етапи индикатори придобиват все по-комплексна и диференцирана структура.

И макар че във възрастовия период 14-18 години продължава формирането на разбиране за **етническата идентичност и етническите различия**, което се изразява по-скоро в обогатяването и надграждането на съдържанието на вече формираните индикатори за етническа идентичност, отколкото в изграждането на нови такива, отъждествяването на националната българска идентичност с етническата идентичност на българския етнос продължава и през този период от възрастовото развитие на децата от българския етнос.

2.5. Моделът на формиране на национална и етническа идентичност при децата от българския етнос

Последователното проследяване на формирането на представите за национална и етническа идентичност през различните възрастови периоди от развитието на децата от българския етнос показва, че макар изграждането на двата типа представи да върви успоредно и да протича като последователно усложняващи се процеси на формиране на все по-голям брой както когнитивни, така и емоционални индикатори за идентичност, началото на осъзнаването на националната идентичност предхожда като време началото на осъзнаването на етническата идентичност и етническите различия и през всички периоди от възрастовото развитие на децата от българския етнос националната идентичност, независимо от степента на нейното формиране, се възприема като водещата, чиято специфика е дефинирана от спецификата на българския етнос като основния етнос в страната, а етническата българска идентичност се разбира като тъждествена с нея. Това разбиране за националната идентичност децата от българския етнос усвояват от своите родители и учители и постепенно превръщат в интериоризирана представа, независимо дали става дума за генерализираната, обобщена и все още неясна представа за национална идентичност, формираща се във възрастта 5-7 г. или става дума за конкретизираната и диференцирана представа за национална идентичност, притежаваща ясно осъзнати териториални, културно-исторически и институционални измерения, формираща се във възрастта 14-18 г. И ако в началните периоди от детското развитие моделът на отъждествяване на националната и етническата идентичност се предпоставя донякъде от детския егоцентризъм, който обуславя невъзможността за разграничение на гледните точки и координация на различните перспективи, неспособността за излизане от този модел на по-късните етапи от детското развитие, когато формирането на структурите на формалните логически операции прави възможно преодоляването на егоцентризма, се обяснява с влиянието на социалната среда и възрастните членове на обществото, които предават на младите поколения още от най-ранно детство модел на формиране на колективна идентичност, при който националното се разбира като дефинирано етнически от спецификата на водещия етнос в страната, който модел след това младите поколения повтарят и затвърждават в процеса на онтогенезата. Именно усвояването и затвърждаването на този модел на формиране на национална и етническа идентичност в процеса на детското развитие води до това, че за представителите на българския етнос днес типичен е **моделът на колективна идентичност, при който националната идентификация, разбирана като етнонационална, е водещата и образува ядрото на груповата идентичност, докато останалите групови идентичности – европейска и локална - се надстройват над нея, образувайки периферията на идентичността със значително по-второстепенно значение.** По този начин се възпроизвежда постоянно един

затворен кръг, при който обществото, в лицето на неговите възрастни членове, предава на младите поколения определени знания и нагласи, които те, особено на ранните етапи от своето възрастово развитие, усвояват безкритично, превръщайки ги след това в интериоризирани и трайни представи, които на свой ред предават на своите деца. Този повтарящ се и затворен кръг на формиране и предаване на идентичност обяснява защо моделът на колективна идентичност, типичен за българския етнос днес, трудно подлежи на промяна, независимо от променящата се обществена среда. В този смисъл може би точно формирането на представа за европейска идентичност е пътят за преодоляване на етноцентризма.

3. Моделът на формиране на колективна идентичност на турския етнос

3.1. Формиране на национална и етническа идентичност във възрастовата група 5-7 години

Както при децата от българския етнос, така и при децата от турския етнос възрастта 5-7 г. поставя началото на формирането на представи за национална и етническа идентичност, макар че на този етап от тяхното развитие тези две представи са все още много общи, размити и недиференцирани, изразяващи се в осъзнаването на ограничен брой индикатори за етническа или национална идентичност, въпреки че разграничението между индикатори за формираща се етническа и индикатори за формираща се национална принадлежност тук има по-скоро чисто инструментални функции от гледна точка на целите на анализа, докато *самите деца все още изобщо не правят разлика между етническа и национална идентичност*. Като цяло при 5-7-годишните деца от турския етнос, колкото и генерализирана и обобщена да е тяхната представа за национална идентичност, биха могли да бъдат идентифицирани 3 индикатора за национална идентичност, а именно:

1. *Представата за България като родина*
2. *Националните културни традиции и обичаи*
3. *Държавните символи (знаме, химн).*

Що се отнася до представата за етническа идентичност, наченки на която също могат да бъдат открити във възрастовия период 5-7 г., тя се свързва с индикаторите:

1. *Езикът на етноса*
2. *Културата, традициите, обичаите на етноса*
3. *Специфичната храна на етноса.*

По-ранното осъзнаване на етническата специфика и различия от децата с турски етнически произход в сравнение с децата с български етнически произход и в този смисъл по-ранното зараждане на представата за етническа идентичност при тях се дължи на факта, че те са представители на малцинствен етнос, което ги поставя в ситуация по-рано да започнат да забелязват и осъзнават своите различия от децата от мнозинството, поради което *формирането на представата за национална идентичност при тях върви успоредно с формирането на представата за етническа идентичност. И точно това задава линията на формиране на модел на колективна идентичност, отличаващ се с липсата на ясно изразено ядро на идентификацията, в едни случаи представлявано от етническата идентичност, в други – от националната, които се намират в постоянна конкуренция помежду си за водещата роля, но винаги националното се разбира като включващо и етническата специфика, модел, който се формира постепенно в процеса на онтогенезата, но чиито наченки се откриват още в този най-ранен възрастов период от детското развитие.*

3.2. Формиране на национална и етническа идентичност във възрастовата група 7-10 години (1 – 4 клас)

На този етап могат да бъдат изведени като формирани в една или друга степен 6 индикатора за национална идентичност, които в сравнение с предходния възрастов период, освен че нарастват като брой, се обогатяват и като съдържание, очертавайки двата основни аспекта на изграждащата се национална идентичност – *териториалния и културно-историческия*:

1. *Представата за България като родина*
2. *Българският език (индикатор, който липсва на предходния етап)*
3. *Българската национална история/националното историческо минало (индикатор, който липсва на предходния етап)*
4. *Националните културни традиции и обичаи*
5. *Държавните символи (знаме, химн)*
6. *Българската национална култура и изкуство (индикатор, който липсва на предходния етап).*

През този възрастов етап от развитието на децата продължава и формирането на представата за **етническата идентичност**, която през този период също се обогатява като съдържание и се свързва с индикаторите:

1. *Езикът на етноса*
2. *Културата, традициите, обичаите на етноса*
3. *Фолклорът на етноса (индикатор, който липсва на предходния етап)*
4. *Специфичната храна на етноса.*

Специфика на модела на формиране на идентичност при децата от турския етнос във възрастта 7-10 г. е, че формирането на двата типа идентичност върви успоредно, като на етническата идентичност се гледа като на основен съставен компонент на националната идентичност, а националната идентичност се възприема като обединяваща и съвместяваща в себе си различни групови етнически идентичности. Тази особеност на модела на формиране на идентичност при децата от турския етнос, която се набелязва още във възрастта 5-7 г. и продължава и през възрастовия период 7-10 г. създава предпоставките за формиране на модел на колективна идентичност у възрастните представители на етноса, при който нито едната от двата типа идентичност не успява да изпълни ролята на задаваща ядрото на груповата идентификация. По-скоро двата типа идентичност се намират в постоянна конкуренция, като в едни ситуации едната придобива по-голяма значимост, а в други ситуации – другата.

3.3. Формиране на национална и етническа идентичност във възрастовата група 11-13 години (5 – 7 клас)

Във възрастовия период 11-13 г. при децата от турския етнос могат да бъдат открити като формирани в една или друга степен 9 индикатора за национална идентичност, които в сравнение с предходния възрастов период не само нарастват като брой, но и значително се обогатяват и развиват в когнитивен план, очертавайки продължаващото формиране на представата за национална идентичност в нейните два основни аспекта - *териториалния и културно-историческия*:

1. *Представата за България като родина*
2. *Българската национална история/националното историческо минало*
3. *Националните културни традиции и обичаи*

4. *Държавните символи (знаме, химн)*
5. *Българската национална култура и изкуство*
6. *Българската национална наука (индикатор, който липсва на предходния етап)*
7. *Българският национален спорт (индикатор, който липсва на предходния етап)*
8. *Традициите и обичаите на етноса като компонент на националната идентичност*
9. *Формиращата се европейска идентичност като аспект и на националната идентичност (индикатор, който липсва на предходния етап).*

При това формирането на представата за национална идентичност през този възрастов период от развитието на децата върви в посока не само на обогатяване на нейното когнитивно съдържание, но и в посока на дефиниране на нейното **емоционално съдържание**. Всъщност за първи път във възрастта 11-13 г. при децата от турския етнос представата за национална идентичност се изпълва и с емоционален заряд.

Възрастовият период 11-13 г. е този, в който продължава и формирането на представата за **етническа идентичност**, която на този етап се представя основно от 4 индикатора, а именно:

1. *Културата, традициите, обичаите на етноса*
2. *Фолклорът на етноса*
3. *Специфичната храна на етноса*
4. *Религията на етноса (индикатор, който липсва на предходния етап и чиято значимост на този етап е заявена по специфичен начин).*

Специфика на формирането на етническата идентичност при децата от турския етнос във възрастта 11-13 г. е, че, от една страна, продължава да съществува представата за етническата идентичност като основен съставен компонент на националната идентичност и за националната идентичност като обединяваща и съвместяваща в себе си различни групови етнически идентичности, представа, формирана на предходния етап от възрастовото развитие (7-10 г.), но същевременно все по-ясно се осъзнават и открояват особеностите на етническата идентичност за разлика от националната, което в някои случаи дори води до тяхното противопоставяне и изключване на етническото от националното. И макар че подобни представи са резултат на влиянието на социалната среда върху детското развитие, свързани с усвояването на доминиращи сред българския етнос стереотипи, според които националното се свежда до етнически българското, те в същото време отразяват и нарастващия прогрес в изграждането на структурите на операционния интелект, който прави възможно все по-ясното осъзнаване на съществуването на различни гледни точки, чието разбиране е важно за осъзнаване на многообразието на света, съставен от различни етноси и култури.

3.4. Формиране на национална и етническа идентичност във възрастовата група 14-18 години (8 – 12 клас)

При децата от турския етнос във възрастовия период 14-18 г. могат да бъдат открити като формиращи в една или друга степен 9 индикатора за национална идентичност, които отразяват развиващото се когнитивно съдържание на представата за национална идентичност и изразяват **нейния териториален, културно-исторически и институционален аспект**:

1. *Представата за България като родина*
2. *Държавните символи (знаме, химн)*

3. *Държавните институции (индикатор, който липсва на предходния етап)*
4. *Българската национална история/националното историческо минало*
5. *Националните културни традиции и обичаи*
6. *Българската национална култура и изкуство*
7. *Българската национална наука*
8. *Българският национален спорт*
9. *Религията (индикатор, който липсва на предходния етап).*

Всъщност и при децата от турския етнос, както и при българския, **институционалният аспект** на представата за национална идентичност е този, който се формира последен в процеса на онтогенезата във възрастта 17-18 г.

Изграждането на представата за национална идентичност през този последен възрастов период от детското развитие върви в посока и на все по-увеличаващия се брой индикатори, чрез които тя се дефинира, не само в когнитивен, но и в **емоционален план**. Във връзка с това към формираните на предходния етап индикатори, маркиращи емоционалното възприятие за национална идентичност (усещането за „свой“ в България, силата на чувството за принадлежност към България и поводите за гордост като граждани на Република България) се добавят още два индикатора – **усещането за близост с България** и формираното разбиране за **патриотизъм**.

Що се отнася до **етническата идентичност**, възрастовият период 14-18 г. е този, в който нейното формиране и развитие продължава, като се изразява по-скоро в обогатяването и надграждането на съдържанието на вече формираните индикатори за етническа идентичност, отколкото в изграждането на нови. На този етап от възрастовото развитие на децата тя се представя основно от 5 индикатора, а именно:

1. *Културата, традициите, обичаите на етноса*
2. *Фолклорът на етноса*
3. *Специфичната храна на етноса*
4. *Религията на етноса*
5. *Изявените културни и спортни дейци, представители на етноса (индикатор, който липсва на предходния етап).*

3.5. Моделът на формиране на национална и етническа идентичност при децата от турския етнос

Проследяването на формирането на представите за национална и етническа идентичност през различните възрастови периоди от развитието на децата от турския етнос показва, че при тях, за разлика от децата от българския етнос, началото на формирането на представа за етническа идентичност изпреварва началото на формирането на представа за национална идентичност, което е свързано с факта, че става дума за деца, представители на малцинствен етнос, ситуация, поставяща ги в положение по-рано да започнат да забелязват и осъзнават своите различия от децата от мнозинството. Въпреки това обаче формирането на двата типа представи – за етническа и за национална идентичност - върви успоредно при децата от турския етнос в процеса на онтогенезата, като протича като последователно усложняващи се процеси на изграждане на все по-голям брой както когнитивни, така и емоционални индикатори за етническа и национална идентичност. *И точно това задава още от най-ранно детство линията на формиране на модела на колективна идентичност, типичен за турския етнос, който се отличава с придаването на еднаква значимост на двата типа идентификация и липсата на ясно изразено ядро на идентификацията, в едни случаи*

представлявано от етническата идентичност, в други – от националната, които се намират в постоянна конкуренция помежду си за водещата роля, като нито етническата, нито националната идентичност успява да изпълни ролята на обединяваща идентификация на етноса център. Разбира се за началото на формирането на такъв модел на идентичност значение има детският егоцентризъм, който преобладава на ранните етапи от детското развитие и който определя неумението за смяна на гледната точка и перспективата и съответно за разграничаване на специфики, присъщи за различни етнически общности и култури, но значение има също така и заобикалящата социална среда, в която тези деца израстват и в която те може да се каже ежедневно наблюдават съвместното отбелязване на обичаи, празници и традиции, характерни за различните етнически общности, което превръща за тях всички тези обичаи, празници и традиции в изразители на общобългарското. Така, макар самите деца на ранните етапи от своето развитие да не правят разлика чисто теоретично между национално и етническо, на практика, все още необременени от стереотипите на обществото, те възприемат националното като включващо етническото, а етническото като част от националното.

Тази линия на националната идентичност да се гледа като на обединяваща и съвместяваща в себе си различни групови етнически идентичности постепенно се пречупва през следващите възрастови периоди от развитието на децата от турския етнос, от една страна под въздействие на все по-развиващите се когнитивни структури на интелекта, които правят възможно все по-ясното осъзнаване на съществуването на различни гледни точки, чието разбиране е важно за осъзнаване на многообразието на света, съставен от различни етноси и култури, т.е. става възможно все по-ясното осъзнаване на етническите специфики и на различието между етническата и националната идентичност, но от друга страна, и преди всичко, под влияние на доминиращите представи и стереотипи в обществото, които децата усвояват и които често пъти водят дори до противопоставяне на националното на етническото и изключване на етническото от националното. Факт е, че сигналите, които обществото изпраща към децата от етническите малцинства са доста противоречиви – от една страна, обществото и преди всичко българският етнос, като най-голямата етническа общност, в едни ситуации възприема националното като преди всичко етнически българското и изключва от неговия обхват другите етнически общности, различни от българската, в други ситуации обаче, когато се гордее с постиженията на спортисти и културни дейци с друг етнически произход, различен от българския, заявява, че национално е и етнически различното, другото. Тези противоречиви сигнали стават причина двете линии на разбиране на етническата и националната идентичност – линията на изключване на етническото от националното и линията на възприемане на националната идентичност като обединяваща и съвместяваща в себе си различни групови етнически идентичности – да съществува, борейки се за надмощие при децата от турския етнос, създавайки по този начин предпоставките за **формиране на модел на колективна идентичност у възрастните представители на етноса, при който нито едната от двата типа идентичност – нито етническата, нито националната - успява да изпълни ролята на задаваща ядрото на груповата идентификация. По-скоро двата типа идентичност се конкурират постоянно, като в едни ситуации едната придобива по-голяма значимост, а в други ситуации – другата.**

Факт е, че този модел на идентификация децата от турския етнос усвояват под влияние на въздействията на външната социална среда в лицето на възрастните представители на обществото, които предават на децата своите представи и стереотипи, измествайки в едни случаи представите, формиращи се в резултат на постъпателното когнитивното развитие на вътрешните интелектуални структури, а в други случаи напасвайки се и съгласувайки се с тях.

Интериоризирайки подобни представи и превръщайки ги във вътрешно основание за своето поведение, тези деца след това като възрастни членове на обществото препредават същите представи на своите деца, създавайки по този начин един затворен кръг на възпроизводство на представите за идентичност и осигурявайки по този начин непрекъснато възпроизводство във времето на модела на формиране на идентичност и на структурата на идентичността, характерна за представителите на турския етнос.

4. Моделът на формиране на колективна идентичност на ромския етнос

4.1. Формиране на национална и етническа идентичност във възрастовата група 5-7 години

За разлика от децата от българския и турския етнос, при които началото на формирането на представа за национална и етническа идентичност се поставя във възрастовия период 5-7 години, при децата от ромския етнос, този процес е отложен във времето. Децата от ромския етнос на възраст 5-7 г. като цяло все още нямат формирана представа нито за национална, нито за етническа идентичност.

4.2. Формиране на национална и етническа идентичност във възрастовата група 7-10 години (1 – 4 клас)

През този период се поставя началото на формирането на представа за национална и етническа идентичност при децата от ромския етнос, като тези две представи са все още много общи, размити и недиференцирани, изразяващи се в осъзнаването на ограничен брой индикатори. При 7-10-годишните деца от ромския етнос, колкото и генерализирана и обобщена да е тяхната представа за национална идентичност, биха могли да бъдат идентифицирани 4 индикатора за национална идентичност, а именно:

1. *Представата за България като родина*
2. *Българският език*
3. *Националните културни традиции и обичаи*
4. *Държавните символи (знаме, химн).*

Що се отнася до представата за етническа идентичност, чието начало на формиране също може да бъде отнесено към възрастовия период 7-10 г., тя се свързва с индикаторите:

1. *Езикът на етноса*
2. *Културата, традициите, обичаите на етноса.*

Изграждането на представата за етническа идентичност при децата от ромския етнос още на този начален етап от нейното формиране върви успоредно с изграждането на представата за национална идентичност, като неин неотменим компонент и неразделна част, което обуславя формирането на един по-късен етап на модел на колективна идентичност, характерен за ромския етнос, отличаващ се с доминираща национална идентичност, която създава ядрото на груповата идентификация, но която е допълнително смислово натоварена с етнически елементи в качеството им на изпълняващи важни детерминиращи идентификацията на етноса и мястото му в обществото функции.

4.3. Формиране на национална и етническа идентичност във възрастовата група 11-13 години (5 – 7 клас)

През този период от възрастовото развитие на децата от ромския етнос изграждането на представата както за национална, така и за етническа идентичност бележи първият по-съществен напредък, въпреки че броят индикатори, отразяващи развиващото се когнитивно

съдържание на представата за идентичност, все още остава сравнително ограничен. Във възрастовия период 11-13 г. при децата от ромския етнос могат да бъдат открити като формирани в една или друга степен 3 индикатора за национална идентичност, които всъщност не са нови, а в сравнение с предходния възрастов период се обогатяват и развиват в когнитивен план, очертавайки продължаващото изграждане на представата за национална идентичност:

1. *Представата за България като родина*
2. *Националните културни традиции и обичаи*
3. *Държавните символи (знаме, химн).*

Възрастовият период 11-13 г. при децата от ромския етнос е този, в който продължава и формирането на представата за **етническа идентичност**, дотолкова, доколкото тя се появява като елемент, характеристика при самоидентификацията на част от децата от ромския етнос, но в същото време като цяло при децата от ромския етнос се регистрира липсата на определени индикатори за етническа идентичност като традициите, обичаите и фолклора на етноса. ***В резултат през този период от детското развитие определено се налага и формира разбирането за националното като включващо и етническото, която представа се превръща в основата на формиращия се по-късно модел на колективна идентичност на ромския етнос, отличаващ се с доминираща национална идентичност, която образува ядрото на груповата идентификация, но която е винаги когнитивно натоварена със специфични етнически елементи и характеристики, отразяващи мястото и значението на етноса в обществото.***

4.4. Формиране на национална и етническа идентичност във възрастовата група 14-18 години (8 – 12 клас)

При децата от ромския етнос във възрастовия период 14-18 г. могат да бъдат открити като формирани в една или друга степен 6 индикатора за национална идентичност, които отразяват развиващото се когнитивно съдържание на представата за национална идентичност:

1. *Представата за България като родина*
2. *Държавните символи (знаме, химн)*
3. *Българската национална история/националното историческо минало (индикатор, който липсва на предходния етап)*
4. *Националните културни традиции и обичаи*
5. *Българският национален спорт (индикатор, който липсва на предходния етап)*
6. *Религията (индикатор, който липсва на предходния етап).*

Изграждането на представата за национална идентичност през този последен възрастов период от детското развитие върви в посока и на все по-увеличаващия се брой индикатори, чрез които тя се дефинира, не само в когнитивен, но и в **емоционален план**. Всъщност възрастта 14-18 г. е първият период в детското развитие при децата от ромския етнос, в който се регистрира наличието на **емоционални индикатори за национална идентичност**, към които се отнасят: *силата на чувството за принадлежност към България, усещането за „свой“ в България, чувството за близост с България, също както и поводите за гордост като граждани на Република България.*

Що се отнася до **етническата идентичност**, възрастовият период 14-18 г. е този, в който нейното формиране и развитие продължава, като на този етап то се изразява във формирането на конкретни индикатори за етническа идентичност, за разлика от по-обобщената и недиференцирана до конкретни индикатори представа за етническа идентичност, характерна за предходния възрастов период от развитието на децата.

Конкретните индикатори за етническа идентичност, които се установяват на този етап от развитието на децата от ромския етнос, могат да бъдат сведени до 3, а именно:

1. *Културата, традициите, обичаите на етноса*
2. *Специфичната храна на етноса*
3. *Религията на етноса.*

4.5. Моделът на формиране на национална и етническа идентичност при децата от ромския етнос

Проследяването на последователните етапи във формирането на представите за национална и етническа идентичност през различните възрастови периоди от развитието на децата от ромския етнос показва, че при тях, за разлика от децата от българския и турския етнос, началото на тези процеси се поставя на един по-късен етап – периода на началната училищна възраст, като освен това за разлика от българския етнос, при когото началото на формирането на представата за национална идентичност изпреварва началото на формирането на представата за етническа идентичност и също така за разлика от турския етнос, при когото развитието на тези процеси върви в обратен ред, като началото на формирането на представата за етническата идентичност предхожда началото на формирането на представата за националната идентичност, при децата от ромския етнос тези два процеса вървят успоредно и едновременно. Но по-важното е, че тези процеси не просто вървят успоредно, но и през всичките периоди от възрастовото развитие на децата от ромския етнос те споделят представата за *етническото като част от националното, което създава предпоставките за формиране на модел на колективна идентичност на ромския етнос, отличаващ се с доминираща национална идентичност, която образува ядрото на груповата идентификация, но която е винаги смислово натоварена с допълнителни етнически елементи и специфика.* Разбира се, за началото на подобно разбиране за зависимостта и отношението между националното и етническото през ранните периоди от детското развитие значение има етапа на формиране на структурите на интелекта, свързан с преобладаването на детския егоцентризъм, който определя неумението за смяна на гледната точка и перспективата и съответно за разграничение между национално и етническо, между специфики, присъщи на различни етнически общности и култури, но значение има също така и заобикалящата социална среда, в която децата израстват и в която те може да се каже ежедневно наблюдават съвместното отбелязване на обичаи, празници и традиции, характерни за различните етнически общности, което превръща за тях всички тези обичаи, празници и традиции в изразители на общобългарското. По този начин самата практика на етническите взаимоотношения във Ветово създава у децата от ромския етнос представата за националното като включващо и етническото. Така, макар самите деца на ранните етапи от своето развитие да не правят разлика чисто теоретично между национално и етническо, на практика, все още необременени от стереотипите на обществото, те възприемат националното като включващо етническото, а етническото като част от националното. Подобна тенденция отбелязахме и при децата от турския етнос на ранните етапи от тяхното развитие. Но ако при децата от турския етнос тази тенденция на по-късните етапи от тяхното развитие се пречупва под влияние на представите и стереотипите, налагани им от обществото, при децата от ромския етнос тя се запазва през всичките етапи от възрастовото им развитие, вкл. до периода на зрелостта. Обяснението е свързано с положението на ромския етнос в българското общество, възприеман като най-ниско статусния етнос, за когото поради това е характерен винаги стремежът да се доближи до останалите етноси, да се идентифицира с тях, известната преферирана идентичност (българска или турска). Затова, въпреки че прогресът в развитието на

операционалните структури на интелекта на по-късните етапи от възрастовото развитие на децата от ромския етнос прави възможно все по-ясното осъзнаване на етническите различия и на факта, че националното не е тъждествено с етническото, разбирането за националното като възплъщаващо и съвместяващо различни етнически специфики остава и се превръща в основа на модела на колективна идентичност на ромския етнос, отличаващ се с доминираща национална идентичност, която обаче е винаги когнитивно натоварена със специфични етнически елементи и характеристики. И все пак, въпреки че националната идентичност има водещо значение за ромския етнос и е основата на колективната идентичност, тя няма същото значение, каквото има националната идентичност за българския етнос, което се потвърждава от значително по-малкия брой индикатори за национална идентичност, които се формират в процеса на онтогенезата при децата от ромския етнос и факта, че емоционалният компонент на националната идентичност, т.е. чувството за принадлежност, усещането за близост и за „свой“ в България, се формира при децата от ромския етнос едва на последния, завършващ етап от детското развитие, докато при децата от българския етнос той присъства още във възрастта 7-10 г.

Проследяването на последователните етапи във формирането на модела на колективна идентичност при децата от ромския етнос без съмнение показва, че спецификата на този модел е резултат, освен на вътрешното надграждане и развитие на самите интелектуални структури, в много голяма степен е следствие и на въздействията на външната социална среда в лицето на възрастните представители на обществото, които предават на децата своите представи и стереотипи. Интериоризирайки тези представи и превръщайки ги във вътрешно основание за своето поведение, децата от ромския етнос, подобно на децата от останалите етнически общности, след това като възрастни членове на обществото препредават същите представи на своите деца, създавайки по този начин един затворен кръг на възпроизводство на представите за идентичност и осигурявайки по този начин непрекъснато възпроизводство във времето на модела на формиране на идентичност и на структурата на идентичността, характерна за представителите на ромския етнос. Този именно механизъм на въздействие на външната социална среда върху формирането на представите за идентичност обяснява устойчивостта на моделите на формиране на идентичност и на структурата на колективната идентичност на различните етнически общности, които се запазват без съществени промени в продължение на дълги исторически периоди.

5. Кратко обобщение

Проследяването на етапите на формиране на национална и етническа идентичност при трите етноса – българския, турския и ромския – показва, че всеки от тях се характеризира със специфика на последователно разгръщащите се в хода на онтогенезата от детска до зряла възраст процеси на формиране на етническа и национална идентичност и съответно с различен модел на формиране на идентичност, който обуславя съвременното състояние на колективна идентификация на етноса и предполага характерните за него структура и модел на колективна идентичност.

Основно значение за модела на формиране на колективна идентичност при всеки от етносите имат два фактора: последователното развитие, усъвършенстване и надграждане на структурите на интелекта и въздействията на външната социална среда.

И ако първият фактор води до две много съществени последици, които са общи и за трите етноса: 1) липсата на разграничение между етническа и национална идентичност на ранните етапи от детското развитие, което се обяснява с доминиращия детски егоцентризъм, разбран като „неспособност за децентрация“ и различаване на гледни точки и перспективи;

2) последвано от все по-ясното осъзнаване и разбиране на разликата между етническо и национално на последващите етапи от детското развитие, свързано с постепенното преодоляване на детския егоцентризъм и изместването му от операционните структури на интелекта, позволяващи координация и съотнасяне на гледните точки, то вторият фактор – влиянието на социалната среда – има различни последствия за всеки от етносите, което обуславя и различията в модела на формиране на колективна идентичност при всеки от тях.

При **българския етнос** под влияние на въздействията на социалната среда и доминиращите обществени представи, нагласи и ценности, а така също в зависимост от съществуващите натрупвания в колективните идентичности на етноса и вече изградените колективна памет, традиции и култура на етноса, началото на формирането на представа за националната идентичност изпреварва във времето началото на формирането на представа за етническата идентичност, като постепенно в хода на онтогенезата се налага модел на формиране на представата за национална идентичност като етнонационална, детерминирана от спецификите на етноса и за етническата идентичност като тъждествена на националната.

За разлика от българския, при **турския етнос** влиянието на социалната среда и съществуващите колективна памет, традиции и култура на етноса водят до друг модел на формиране на представите за национална и етническа идентичност, при който началото на формирането на представа за етническата идентичност изпреварва началото на формирането на представа за националната идентичност, впоследствие обаче формирането на двата типа представи – за етническа и за национална идентичност - върви успоредно, като протича като последователно усложняващи се процеси на изграждане на все по-голям брой както когнитивни, така и емоционални индикатори за етническа и национална идентичност. Но ако в началото етническото се разглежда като част от националното, а на националната идентичност да се гледа като на включваща в себе си и етническото, впоследствие, под въздействието именно на социалната среда и доминиращите обществени представи, нагласи и ценности, постепенно се налага разбирането за изключеност на етническото от националното, поради което се формира модел на колективна идентичност на представителите на турския етнос, който се отличава с придаването на еднаква значимост на двата типа идентификация – етническата и националната, които се намират в постоянна конкуренция помежду си за водещата роля, като нито етническата, нито националната идентичност успява да изпълни ролята на обединяващ идентификацията на етноса център.

При **ромския етнос**, за разлика от българския и турския, формирането на представите за национална и етническа идентичност върви успоредно и едновременно от самото начало и в целия последващ процес на онтогенетичното развитие. Но по-важното е, че през целия процес на онтогенетичното развитие на етническото се гледа като на част от националното. И въпреки че прогресът в развитието на операционните структури на интелекта на по-късните етапи от възрастовото развитие на децата от ромския етнос прави възможно все по-ясното осъзнаване на етническите различия, разбирането за националното като включващо в себе си етническото и за етническото като част от националното остава и се превръща в основа на модела на колективна идентичност на ромския етнос, характеризиращ се с доминираща национална идентичност, която образува ядрото на груповата идентификация, но която е винаги смислово натоварена със специфични етнически елементи и характеристики.

Тези различия в моделите на формиране на представите за национална и етническа идентичност при различните етноси в българското общество са тясно свързани и произтичат от тяхното място и положение в обществото. Така българският етнос, като водещият етнос в страната, налага своето разбиране за национално и поради това разбира националната идентичност като етнонационална, детерминирана от спецификите на водещия етнос.

Турският етнос, поради положението си на малцинствен етнос и осъзнаването на факта, че представите на водещия етнос предполагат много често изключване на етническото от националното, се стреми да отстои значимостта на етническата идентичност и да утвърди равностойността на етническата и националната идентичност. А ромският етнос, поради позицията си на най-нискостатусна етническа общност, се стреми да докаже, че е част от националната общност и поради това се опитва винаги да представи етническото като неотменна част от националното.

Така, от една страна, извеждането на моделите на формиране на колективна идентичност (национална и етническа) при различните етнически общности в българското общество позволява да се открие тяхната специфика, която е в основата на съвременната структура на идентичността и на модела на колективна идентификация, типичен за всеки от етносите, но същевременно позволява да се видят и сходствата при идентификацията на отделните етноси и допирните точки между тях, които са в основата на консистентността на българското общество и са направили възможни годините на добросъседски отношения и съвместно съжителство.

Заклучение

В заключението се съдържат основни изводи относно съвременното състояние на колективна идентичност на българските граждани на национално ниво и на ниво етнически общности. Последователно е проследено изпълнението на основните поставени задачи, което позволява постигането на предварително зададената цел на дисертационния труд. Доказана е **основната теза на дисертационния труд** е, *че съвременната идентичност на българските граждани има **хибриден характер** като съчетава елементи на национална, наднационална, етническа и локална идентичност, които заемат различно място и са представени с различни дялове в общата структура на идентичността*. Обоснована е и тезата, *че на ниво етнически общности спецификата на модела на формиране на идентичност в процеса на онтогенезата обуславя и предопределя съвременната структура на идентичността и на модела на колективна идентификация, характерен за всеки от етносите*.

Библиография, използвана в автореферата

1. **Бел**, Д. 1994. Културните противоречия на капитализма. Народна култура, София.
2. **Бромлей**, Ю. 1976. Етнос и етнография. Наука и изкуство, София.
3. **Драганов**, М. 2004. Нива на интеркултурен контакт и техните проекции в социалното пространство. В: Златева, М., Петев, Т., Спасов, О. (съст.). Европейска интеграция и интеркултурна комуникация. СУ,ФЖМК, София, 140–149.
4. **Ренан**, Е. 1999. Що е нация? Лекция, изнесена в Сорбоната на 11 март 1882. Език и литература, 1999, N 1, с. 3-14.
5. **Ренан**, Е. 1993. Какво е нация. Панорама, 1-2, 41-62.
6. **Хобсбом**, Е. 1996. Нации и национализъм от 1780 до днес. Програма, мит, реалност. Обсидиан, София.
7. **Anderson**, B. 1983. Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. Verso, New York.
8. **Armstrong**, J. A. 1982. Nations before Nationalism. University of North Carolina Press.
9. **Bauman**, Z. 2007. Liquid Times. Living in an Age of Uncertainty. Polity Press, Malden, MA, USA.

10. **Baumann**, Z. 2001. Identity in the Globalising World. *Social Anthropology*, 9 (2), 121-129.
11. **Bauman**, Z. 2000. *Liquid Modernity*. Polity Press, Malden, MA, USA.
12. **Brass**, P. 1991. *Ethnicity and Nationalism: Theory and Comparison*. Sage, New Delhi.
13. **Brubaker**, R., Cooper, F. 2000. Beyond Identity. *Theory and Society*. Volume 29, Issue 1.
14. **Brubaker**, R. 1996. *Nationalism Reframed*. Cambridge University Press, Cambridge.
15. **Caglar**, A. S. 1997. Hyphenated identities and the limits of 'culture'. In: T. Modood and P. Werbner (Eds). *The Politics of Multiculturalism in the New Europe*, Zed, London, 169-85.
16. **Connor**, W. 1978. A nation is a nation, is a state, is an ethnic group, is an ethnic group. *Ethnic and Racial Studies*, 1, 377-400.
17. **Engbersen**, G., Snel, E., de Boom, J. 2010. A van full of Poles: Liquid migration from Central and Eastern Europe. In: R. Black, G. Engbersen, M. Okolski, C. Pantiru (eds.). *A continent moving west? EU enlargement and labour migration from Central and Eastern Europe*. pp. 115-140, IMISCOE, Research Series, Amsterdam, Amsterdam University Press.
18. **Epstein**, A. 1978. *Ethnos and Identity*. Tavistock, London.
19. **Featherstone**, M., Lash, S., Robertson, R. 1995. *Global Modernities*. SAGE.
20. **Geertz**, C. 1963. The Integrative Revolution: Primordial Sentiments and Civil Politics in the New States. In: C. Geertz (ed.) *Old Societies and New States*. New York: The Free Press.
21. **Gellner**, E. 1983. *Nations and Nationalism*. Blackwell, Oxford and Cambridge.
22. **Greely**, A. 1974. *Ethnicity in the United States: A Preliminary Reconnaissance*. Wiley, New York.
23. **Habsbawm**, E., Ranger, T. (eds.). 1983. *The Invention of Tradition*. Cambridge University Press, Cambridge.
24. **Hall**, S. 1993. The Question of Cultural Identity. In: Hall, S., Held, D., McGrew, T. (eds.). *Modernity and its Futures*. Polity Press, Cambridge, pp. 274–314.
25. **Halsey**, A. H. 1978. Ethnicity: a primordial bond? *Ethnic and Racial Studies*, 1, 1, 124-128.
26. **Hechter**, M. 1974. The political economy of ethnic change. – *American Journal of Sociology*, 79, 5, 1151-78.
27. **Hepp**, A. 2009. Transculturality as a Perspective: Researching Media Cultures Comparatively, In: *Forum Qualitative Sozialforschung/ Forum: Qualitative Social Research*, 10(1), Art. 26, <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:0114-fqs0901267>.
28. **Hepp**, A. 2008. Translocal Media Cultures: Networks of the Media and Globalisation. In: Hepp, A., Krotz, F., Moores, S., Winter, C. (eds.) *Connectivity, Networks and Flows. Conceptualizing contemporary communications*, Hampton Press, Cresskill, pp. 33–58.
29. **Hutchinson**, J. 1994. *Modern Nationalism*. Fontana Press, London.
30. **Hutchinson**, J., Smith, A. A. (eds.) 1994. *Nationalism*. Oxford University Press, Oxford.
31. **Kedourie**, E. 1960. *Nationalism*. Blackwell, Oxford & Cambridge.
32. **Khondker** H. H. 2004. Glocalization as Globalization: Evolution of a Sociological Concept. *Bangladesh e-Journal of Sociology*, Vol. 1, № 2, 12—20.
33. **Miller**, R. 2012. The development of European identity/identities: Unfinished business. *A Policy Review*, European Commission, 124 p.
34. **Mitchell**, J. C. 1974. Perceptions of ethnicity and ethnic behavior. An empirical exploration. In: A. Cohen (ed.) *Urban Ethnicity*. London: Tavistock.
35. **Münch**, R. 2001. *Nation and Citizenship in the Global Age*. Palgrave, New York.
36. **Nagata**, J. 1974. What is a Malay? Situational selection of ethnic identity in a plural society. *American Ethnologist*, 1,2, 331-350.

37. **Neumann, I. B.** 1999. *Uses of the Other: The "East" in European Identity Formation*. University of Minnesota Press, Minneapolis.
38. **Okamura, J.** 1981. Situational ethnicity. *Ethnic and Racial Studies*, 4, 4, 452-465.
39. **Ongur, H. O.** 2010. Towards a social identity for Europe? A social psychological approach to European identity studies. *Review of European Studies*, Vol. 2, No. 2., DOI: 10.5539/RES.V2N2P133.
40. **Piaget, J., Weil, A.** 1951. The development in children of the idea of the homeland and of relations with other countries. *International Social Science Bulletin*. Vol 3, 561-578.
41. **Pieterse, J. N.** 2004. *Globalization and Culture*. Global Mélange. Rowman & Littlefield Publishers, Oxford.
42. **Roudometof, V.** 2016. *Glocalization: A Critical Introduction*. Routledge.
43. **Schiller, N. I. G., Faist, T., Baubock, R. (Eds.).** 2010. A Global Perspective on Transnational Migration: Theorizing Migration without Methodological Nationalism. In: *Transnationalism and Diaspora: Concepts, Theories and Methods*. Amsterdam UP/IMISCOE, Amsterdam.
44. **Schiller, N. G., Wimmer, A., Levitt, P., Kumar, S. (Eds.).** 2007. *Methodological Nationalism and Beyond: Nation-State Building, Migration and the Social Sciences*. Transnational Studies Reader.
45. **Schütze, F.** 2011. Europe as a mental space. In: *The biographical genesis of a European mental space and identification with Europe* (unpb. man., part 1 and 2).
46. **Shils, E.** 1957. Primordial, personal, sacred and civil ties. *British Journal of Sociology*, 8, 2, 130-145.
47. **Smith, A. D.** 1994. *Culture: Community and Territory: The Politics of Ethnicity and Nationalism*, Workshop of Ethnicity and International Relations, 23-24 Nov. 1994.
[\[http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:uOJt5JaLQ7EJ:repository.forcedmigration.org/pdf/%3Fpid%3Dfmo:1504+&cd=2&hl=en&ct=clnk&gl=bg&client=firefox-b-ab\]](http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:uOJt5JaLQ7EJ:repository.forcedmigration.org/pdf/%3Fpid%3Dfmo:1504+&cd=2&hl=en&ct=clnk&gl=bg&client=firefox-b-ab)
48. **Smith, A.** 1991. *National Identity*. Penguin, London.
49. **Smith, A.** 1981. *The Ethnic Revival in the Modern World*. Cambridge University Press, Cambridge.
50. **Tajfel, H., J. Turner.** 1986. The Social Identity Theory of Intergroup Behavior. In: Worchel, S., W. Austin (eds.) *Psychology of Intergroup Relations*. Nelson-Hall, Chicago, pp. 7-24.
51. **Taylor, Ch., et al.** 1994. *Multiculturalism. Examining the Politics of Recognition*. Princeton: Princeton University Press.
52. **Thiel, M.** 2011. *The Limits of Transnationalism: Collective Identities and EU Integration*. Palgrave, New York.
53. **Tschernokoshewa, E.** 2007. *Beziehungsgeschichten. Minderheiten – Mehrheiten in europäischer Perspektive*. Domowina-Verlag, Bautzen.
54. **Tschernokoshewa, E.** 2005. *Auf der Suche nach hybriden Lebensgeschichten. Theorie – Feldforschung – Praxis*. Waxmann Verlag, Muenster/New York/Muenchen/Berlin.
55. **Turner, J., Hogg, M., Oakes, P., Reicher, S., Wetherell, M. (Eds.).** 1987. *Rediscovering the social group: A self-categorization theory*. Basil Blackwell, Oxford, UK.
56. **Van Berghe, P.** 1981. *The Ethnic phenomenon*. Elsevier, New York.
57. **Vetrovec, S.** 2007. *Transnationalism*. Routledge, London & New York.
58. **Vetrovec, S., Cohen, R.** 1999. (Ed.) *Migration, Diasporas and Transnationalism*. Edward Elgar, Aldershot.
59. **Weber, M.** 1985. *Wirtschaft und Gesellschaft*. Fünfte, revidierte Auflage, Besorgt von Johannes Winckelmann, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen.

60. **Weinreich**, P. 1998. Social Exclusion and Multiple Identities. In: Soundings: A Journal of Politics and Culture. Vol. 9, 139-144.
61. **Weinreich**, P. 1991. Ethnic Identities and Indigenous Psychologies in Pluralist Societies. In: Psychology and Developing Societies. Vol. 3(1), 73-92.
62. **Weinreich**, P., Luk, C. L., Bond, M. 1996. Ethnic Stereotyping and Identification in a Multicultural Context: "Acculturation", Self-Esteem and Identity Diffusion in Hong Kong Chinese University Students. In: Psychology and Developing Societies. Vol.8(1), 107-169.
63. **Wendt**, A. 1994. Collective Identity Formation and the International State. American political science review, 88:2, 384-396.

Научни приноси

1. Концептуализиране на съвременната колективна идентичност на българските граждани (в аспекта: национална – наднационална (европейска и глобална) – етническа – локална) като социален конструкт с хибриден характер и релативна структура, съчетаващ елементи на национална, наднационална (европейска и глобална), етническа и локална идентичност, които при различните етнически общности са в различно съотношение в общата структура на идентичността, контекстуално предефинирайки се в зависимост от характера на взаимодействието с „другите“ и промените в цялостната социална среда.
2. Дефиниране на етнически модели на съвременната колективна идентичност в аспекта, който задава релацията: национална – наднационална (европейска и глобална) – етническа – локална идентичност при трите основни етноса в българското общество – българи, турци и роми, които се отличават със специфична структура и различни дялове, с които отделните типове идентичност са представени в общата структура на идентичността на етноса.
3. Извеждане на етнически модели на формиране на етническа и национална идентичност в процеса на онтогенезата при трите основни етноса в българското общество – българи, турци и роми като предпоставка, предопределяща спецификата на съвременната структура на колективна идентичност на всеки от етносите.
4. Приложение на специфичен комплексен подход към изследването на съвременната колективната идентичност на българските граждани (на национално ниво и на ниво етноси), съчетаващ възможностите и предимствата на социологическия и социалнопсихологическия подходи с подхода на развитието за обосноваване на хибридният характер на съвременната колективна идентичност на българските граждани и извеждане на етнически модели на формиране на етническа и национална идентичност в процеса на онтогенезата; апробиране и критично приложение на основните постулати на генетическата психология и епистемология на Жан Пиаже в български контекст и към един нов социален феномен, неизследван от него - колективната идентичност.
5. Приложение и доразвитие на теорията на Жан Пиаже за *периодизацията на интелектуалното развитие* към процеса на формиране на колективни идентичности на ниво етнос и на тази основа извеждане на качествените изменения, които настъпват в структурата на идентичността през различните възрастови периоди от онтогенетичното развитие и на последователния процес на формиране на колективна идентичност при различните възрастови групи на етноса, който при възрастните членове на етноса достига своята завършеност и етническа определеност.
6. Адаптиране на теоретичните идеи на Ж. Пиаже за формирането у децата на когнитивни модели за понятието „родина“, като израз на формирането на съзнание за национална принадлежност и доразвитието им в цялостен комплекс от индикатори за изграждане

на завършена представа за „ние-группова“ национална и етническа идентификация и за разграничение от „те-групите“.

7. Извеждане на един нов, специфичен за съвременната епоха, структурен индикатор за национална идентичност, каквото е *съзнанието за европейска идентичност*, представляващо израз на един своеобразен „парадокс“ на националната идентичност, доколкото именно като национална идентичност тя днес включва в себе си и наднационални компоненти, парадокс, който води до това, че националната идентичност днес се променя не само структурно, но и съдържателно, като все повече се освобождава от институционалното и се изпълва с културно съдържание.
8. Обобщаване и систематизиране на цялото многообразие от публикации на български автори по темата за идентичността и извеждане на българските приноси в тази област.
9. Разработване на цялостния дисертационен труд, на всички теоретични анализи и обобщения в него на базата на мащабен емпиричен материал (7 самостоятелни емпирични изследвания, осъществени с личното участие и принос на автора), който сам по себе си представлява съществен принос към емпиричния информационен масив от данни на българската социология.

Публикации по темата на дисертацията

Статии

1. Nakova, A. 2023. European Dimensions of the Modern Identity of Young People in Bulgaria. In: Jeleva, R. (Ed.). The Young Generation and the Next Europe. Sofia, Prof. Marin Drinov Publishing House. pp. 174-185. ISBN 978-619-245-325-1.
2. Накова, А. 2022. Современные миграционные процессы и новые европейские измерения болгарской идентичности. RESEARCH RESULT. SOCIOLOGY AND MANAGEMENT. Т. 8, № 1, 20-32. ISSN 2408-9338. DOI: 10.18413/2408-9338-2022-8-1-0-3 (ERIH PLUS). Migration and new European dimensions of Bulgarian identity (rrsociology.ru)
3. Накова, А. 2021. Миграция и идентичность в современном болгарском обществе. ДЕМИС. Демографические исследования. Том 1. № 2, 155-164. DOI: 10.19181/demis.2021.1.2.12, ISSN print 2782-2303, ISSN online 2782-229X.
4. Накова, А. 2018. Динамика на етническите ценности. *Етически изследвания*, бр.3, кн.2/2018, 283-299, ISSN 2534-8434.
5. Накова, А. 2016. Българинът днес – една саморефлексия. *Научни трудове на Русенския университет*, т. 55, сер. 6.2: 79-84. SAT-2G.307-2-PP-06, ISSN 1311-3321. <http://conf.uni-ruse.bg/bg/docs/cp16/6.2/6.2-15.pdf>.
6. Накова, А. 2015. Традициите, обичаите и фолклорът на етническите общности в България – познати и непознати. *Knowledge. International Journal Scientific and Applicative Papers*. Vol. 10.1. pp. 616 – 620. ISSN 1857-92.

Студии

7. Накова, А. 2019. Миграциите и националната идентичност. В: Владимирова, К. и кол. Мерки за преодоляване на демографската криза в Република България. Т. 3. Миграции и национална идентичност. София, Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“, 459-490. ISBN 978-954-322-963-5 (Print); ISBN 978-954-322-962-8 (Online).
8. Накова, А. 2019. Между „другия“ и „чуждия“ - за отношението към културното различие в съвременното българско общество. *Postmodernism Problems Journal*, Vol. 9, No. 3, 362-386. ISSN:1314-3700. (индексира се в ERIH PLUS и Google Scholar).

Глава от колективна монография

9. Накова, А. 2017. Ромите – един поглед отвътре. (Трета глава). В: Проблеми на ромската интеграция. (Мизов, М., съст). 2017. ЦИПИ, БАНИ, Фондация „Солидарно общество“, София. ISBN 978-954-2982-11-1, 273 стр.; 114-165.

<http://www.fsobg.com/%D0%BF%D1%83%D0%B1%D0%BB%D0%B8%D0%BA%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%B8>